

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
TERMIZ AKADEMIK LITSEYI

A. OMONTURDIYEV
N. RAIMNAZAROVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(fonetika-fonologiya, orfoepiya, grafika, orfografiya, leksikologiya,
frazеologiya, leksikografiya)

AKADEMLITSEY
TALABALARI UCHUN QO'LLANMA

Termiz – 2010

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(fonetika-fonologiya, orfoepiya, grafika, orfografiya, leksikologiya,
frazzeologiya, leksikografiya)

Qo'llanma Termiz davlat universiteti va Termiz akademlitseyi
o'zbek tilshunosligi kafedralari tomonidan nashrga tavsiya etilgan

Mas'ul muharrir filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **B.U.Umurqulov**

Taqrizchilar 1- Termiz akademik litseyi o'qituvchisi
 B.Shukurova,
 2- Termiz akademik litseyi o'qituvchisi
N.Xudoyorova

1- mavzu. **KIRISH. O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI**

reja:

1. **Tilning vazifasi.**
2. **Til – ijtimoiy hodisa.**
3. **Tilning tizimi.**
4. **O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tilidir.**
5. **Xulosa.**

Biz har kuni bir-birimiz bilan suhbatlashamiz, fikr almashamiz. O'zaro yozishmalar olib boramiz. Ajdodlarimiz aytib ketgan hadis, hikmat va ilmlardan voqif bo'lib, dunyoqarashimizni, bilimimizni shakllantirib, to'ldirib boramiz. Xo'sh, bu jarayonlar nima vositasida, qanday hodisa orqali amalga oshiriladi? Bu haqda o'ylab o'tirmaymiz.

Ana shu inson aqliy faoliyatining eng asosiy vositasi tildir. Oldimizda turgan eng birinchi masala til so'zini qanday tushunishni aniqlab olishdir.

Til insonlar orasida o'zaro aloqa quroli, fikr ifodalaydigan vositadir. Kishilar o'zaro aloqada fikrlarini, istaklarini sezgi va ruhiy kechinmalarini ifoda qilib, bir-birlariga ta'sir qiladilar, bir-birlarini tushunadilar.

Til oddiy aloqa vositasi emas: til – kishilarning eng muhim aloqa vositasi, til – aloqaning kishilik shakli. Haqiqatan ham, kishilar aloqada turli vositalardan foydalanadilar. Lekin bular ichida til – eng muhimi. Til faqat kishilargagina xos, u faqat kishilar aloqasi uchun xizmat qiladi. Tilning jamiyatdagi vazifasini uning jamiyat, kishi ongi va fikrlash qobiliyati bilan aloqasi aniqlamay turib, til tizimi, uning birliklari va qonun-qoidalarini chuqur anglab bo'lmaydi.

Til faqat ayrim shaxslarning aloqa vositasi bo'lmay, millatlararo aloqa quroli, to'plangan tajriba va bilimlarni kelajak avlodga yetkazish vositasi hamdir. Agar til bo'lmasa, ota-bobolarimiz bizga ilmiy meros qoldira olmas edi.

Til faqat insonga va jamiyatga xos bo'lgan hodisadir. Odamlar orasidagina til, ya'ni gaplashish ko'nikmasi hosil bo'ladi. Agar odam tug'ilgandan yakka o'zi insonlardan uzoqda voyaga yetsa, u odamda til shakllanmaydi.

Bu jarayon tilning tabiiy hodisa emasligidan dalolat beradi. Til – ijtimoiy hodisadir. Til fikr bilan chambarchas bog'langan. Ong, fikr paydo bo'lishi bilan til ham paydo bo'lgan. Lekin til bilan fikr bir narsa emas.

Til kishilik jamiyatida eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan qurol bo'lib, uning yordamida kishilar fikr almashadilar, o'z istaklarini, hissiyotlarini kayfiyatlarini ifoda qiladilar. Demak til tafakkur bilan

chambarchas bog'lib bo'liq, fikrni moddiylashtiradigan, reallashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta'minlab beradigan quroldir.

Til bilan tafakkurning munosabati nihoyat darajada murakkab jarayon bo'lib, tilshunoslikdan tashqari, falsafa, psixologiya, fiziologiya kabi fanlar tomonidan ham o'rganiladigan eng muhim masalalardan biridir.

Til tuzilishi nuqtai nazaridan belgi – ishoralar tuzimini tashkil etadi. **Tizim** deganda bir-biri bilan bog'langan, umumiy lashgan, o'ziga xos qonun-qoidalar va tartiblar to'planmasi tushuniladi. Tilning o'ziga xos tovushlari, so'zlari, qo'shimchalari, gap qurilishi qonun-qoidalari, tartiblari mavjud.

Biz nutqimizda til atamasi qatorida **nutq** atamasini ham ko'p qo'llaymiz va ko'pincha ular orasidagi farqni ajratmaymiz. Lekin tilshunoslik nuqtai nazaridan til va nutq farqlanadi. Jumladan, **til** – ko'rib, eshitib bo'lmaydigan, jamiyat a'zolarining xotirasidagina mavjud bo'lib, hamma uchun tayyor, umumiy bo'lgan birliklar va ulardan foydalanish qonin-qoidalari to'plamidir. Nutq esa tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqishidir. Nutqni eshitish, aytish, turli xil texnik asboblarda yozib olish mumkin. Masalan, o'qutuvchi sinfda ma'ruza o'qiyapti. Shu jarayonda faqat o'qituvchi gapiradi. O'quvchilar esa eshitib, xotirasidagi boylik orqali tushunadilar, eslab qoladilar. Nutq bir kishi tomonidan hosil qilinishiga qaramay, hamma uni qabul qiladi. Agar til bilan nutq bir narsa bo'lganida, o'quvchilar ma'ruzani tushunishi uchun o'qituvchi bilan qo'shib gapirishi kerak bo'lar edi. Demak, nutq xususiy hodisa, til esa umumiy hodisadir.

Til va nutq o'zining turli o'rganiladigan birliklariga ega.

Til – insonlar o'rtasidagi oddiy fikr almashish vositasi bo'lib qolmasdan, balki u millatning shakllanish, rivojlanish va taraqqiyot belgisi, ijtimoiy hayoti, xalqning qalbidir. Til – millat vakillarini mustahkam birlashtiruvchi, tutib turuvchi belbog' demak, bu ramziy belbog'ning kuch-qudrati uni tashkil etuvchi talablar siz-u bizlarning ona tilimizga munosabatimizga bog'liqdir.

Til – tarix ko'zgusi, tarix esa til ko'zgusi demak. Masalan, Alisher Navoiy asarlari XV asr, Abdulla Qodiriy asarlari XX asr tilimiz ko'zgusidir.

Asrlar osha tilimiz taraqqiyotida o'zgarishlar ko'p bo'ldi. Lekin bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan o'zbek xalqi bir necha davlat tuzib, biror marta ham uzoqroq muddatda davlatni sof o'zbek tilida boshqarmagan. Shu sababli sobiq sovet davrida **1924-yilda** O'zbekiston Respublikasining tashkil topishi xalqimizga quvonch keltirdi. O'zbekiston davlatida birinchi marta ona tilida davlatni boshqarish imkoniyati yaratildi. Afsuski, bu quvonchlar uzoq davom etmadi. **1929-yillarda** arab alifbosidagi o'qish va yozishlar ikki marta o'zgartirilib, oldin lotincha alifboga, so'ngra bir necha yildan keyin

(1940-yil) kirill alifbosida yozish va o'qishga o'tildi. Bu islohotlar natijasida xalqimiz yoppasiga tarixni o'qish va bilishdan mahrum bo'ldi. Chunki o'n minglab kitoblarda bayon etilgan tariximiz, taraqqiyotimiz, madaniyatimiz, milliy an'analarimiz arab alifbosi asosida yozilgan va chop etilgan.

Jahondagi juda ko'p milliy davlatlar o'z tiliga ega. O'zbekiston Respublikasining ham o'z davlat tili bor. Bu haqda Respublikamizning Asosiy Qonunining 4-moddasida, «**Davlat tili to'g'risida**»gi qonunning 1-moddasida shunday deyilgan: «**O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir**». «Davlat tili» deganda shu davlat hududida asosiy aloqa-aralashuv vositasi bo'lgan til tushuniladi.

Barcha davlat hujjatlari davlat tilida yoziladi, yig'inlar, anjumanlar, qurultoylar shu tilda olib boriladi.

1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Shuning uchun ham xalqimiz har yili 21- oktabrda til bayrami o'tkazadi.

1990- yil 19- fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «**Davlat tili to'g'risida**»gi 30 moddadan iborat qonun qabul qilindi.

Bu qonun O'zbekiston hali sobiq Sho'rolar tarkibida bo'lgan vaqtda qabul qilingan edi. Mustaqillik qo'lga kiritilganidan keyin bu qonunni qaytadan ko'rib chiqish ehtiyoji tug'ildi. Natijada **1995- yil 21- dekabr**da «Davlat tili to'g'risida»gi qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Avvalgi 30 moddadan iborat qonunning 11 moddasi olib tashlandi. 5 modda yangidan qo'shildi. Natijada 24 modda bo'lib qoldi. Shu moddalarning 9-, 10-moddalari 2005- yil 1- sentabrdan kuchga kiradi.

2- mavzu. **DUNYO TILLARI VA ULAR ORASIDA O'ZBEK TILINING TUTGAN O'RNI.**

reja:

- 1. Tillarning paydo bo'lishi.**
- 2. Dunyo tillari tasnifi.**
- 3. O'zbek tilining dunyo tillari orasida tutgan o'rni.**
- 4. Xulosa.**

Tilning paydo bo'lish masalasi qadimdan munozara bo'lib kelmoqda. Ayrim tillarning qachon paydo bo'lganini, qanday tarkib topganini aniq bilish mumkin. Biroq, umuman insoniyatga xos tilning qachon va qanday paydo bo'lganini bilib bo'lmaydi. Chunki hozir bizga ma'lum bo'lgan tillarning yozuv tarixi 10-15 ming yildan oshmaydi. Olimlarning fikricha, insonlar bundan bir necha yuz ming yil burun so'zlasha boshlaganlar.

Shunday ekan, tilning paydo bo'lishi haqida faqat farazlar, taxminlar bor, xolos.

Tilni ilohiylik bilan bog'lagan bir guruh olimlar til Alloh tomonidan ato qilingan buyuk ehson deb e'tirof etishadi. Yana bir guruh materialist olimlar esa tovushga taqlid qilish orqali: *kakku*, *shir-shir*, *chumchuq* kabi; ibtidoiy odamlarning his-hayojonlari, qahr-g'azablari, ixtiyorsiz baqirishlari natijasida: *oh*, *voy*, *uf*, *eh* kabi; mehnat qilish jarayonida mehnat qilishga undaydigan ixtiyorsiz qiyqiyirishlar natijasida: *ey*, *ehe*, *oho*, *oh* kabi; odamlar o'zaro kelishib narsaning otini qo'yish natijasida til paydo bo'lgan deyishadi. Lekin bu qarashlar tilning paydo bo'lish masalasini to'g'ri yoritishga ojizdir.

Til kishilarning birgalashib mehnat qilishlari jarayonida boshqa kishilar bilan aloqada bo'lish zaruriyati, ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Til kishilarning bir-birlarini tushunishlariga, yashash uchun vositalarni topishda birgalashishlariga, ishlab chiqarishlariga yordam bergan.

Ibtidoiy jamiyatda paydo bo'lgan til uzoq davrlar o'tishi bilan o'zgarib, boyib borgan. Til taraqqiyoti kishilarning turli-tuman tajribalarining takomillashishiga, bu tajribalarning avloddan-avlodga o'tishiga imkon bergan. Natijada fan, madaniyat, texnika taraqqiy qilgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan. Til ham taraqqiy etib borgan, chunki til ham jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Kishilik jamiyati tarixi shuni ko'rsatadiki, jamiyat a'zolarining avval urug' tili, so'ng qabila tili, keyin elat, xalq va bora-bora ayrim millat tili paydo bo'lgan.

Har qaysi qabila o'ziga xos nom, hududga va albatta o'z tiliga ega bo'lgan. Keyinchalik qabiladagi kishilar soni ko'payishi bilan qabila aholisi o'troqlashib qolgan hudud yer, suv, oziq-ovqat va boshqa narsalarga bo'lgan ehtiyojni qondira olmaganligi yoki nizolar, urushishlar va boshqa shu kabi sabablar bilan qabilalar bo'linib keta boshlagan. Mana shunday bo'linish tufayli yangi qabilalar paydo bo'lgan. Bu qabilalar bo'linib chiqqandan keyin ham o'zlari ajralib chiqqan burungi qabilaning tilidan foydalanavergan. Biroq bunga qaramasdan, turli shart-sharoitlar tufayli bu yangi qabilaning tillari burungi tillaridan asta-sekin farq qila boshlagan va yangi so'zlar bilan boyib borgan. Natijada yangi qabilada paydo bo'lgan so'zlarni burungi qabiladagilar bilmagan va burungi qabilada paydo bo'lgan so'zlarni, o'zgarishlarni yangi qabiladagilar bilmagan. Bu jarayon, ya'ni yangi qabilalarni paydo bo'lishi yana takrorlana-vergan. Shu bilan birga har bir yangi qabila o'z tiliga asos solib, yangi shevalar, dialektlarni vujudga keltirgan. Demak,

qardosh tillar bir tilning bo'linishi orqasida paydo bo'lgan dialektlar asosida vujudga kelgan tillardir.

Eng birinchi bo'linib boshlagan, boshqa tillarni paydo bo'lishiga asos bo'lgan va ishlatilmay qolgan til **bobo til** yoki **asos til** deyiladi.

Tarixda tillar shakllanishida ikki xil tilning qo'shilib ketishi natijasida ham yangi til paydo bo'lganligi haqida dalillar mavjud.

Taxminiy hisoblarga qaraganda, dunyoda 3000 dan ortiq til bor. Bu tillarning ayrimlarida bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishilar gaplashsa, ba'zilaridan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, xitoy tilida hozir bir milliardga yaqin kishi so'zlashsa, chukot va vele tilida atigi bir necha ming kishi muloqotda bo'ladi. Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tiliga ega. Jahon tillari ichida nomi birgina tovushdan iborat bo'lgan «I» **tili** ham mavjud.

Kongoda aholi 500 tilda, Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadilar. Angliyada, AQSH, Kanada kabi mamlakatlar fuqarolari, asosan, ingliz tilida; Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarolari, asosan, ispan tilida gaplashadilar. Demak, tillarning tarqalish va ishlatilish doirasi har xil.

Juda ko'p tillar hozirgi kunda qo'llanilib kelishi bilan bir qatorda ba'zi tillar bizga yozma yodgorliklar orqaligina yetib kelib, tamoman iste'moldan chiqib ketgan. Shu nuqtai nazaridan tillar **tirik** va **o'lik tillarga** bo'linadi.

Xalqlar hozirda gaplashadigan tillar **tirik tillar** hisoblanadi, masalan, ukrain tili, qirg'iz tili, qozoq tili, o'zbek tili va hokozo.

Qadimda qo'llanib, shu tilda gaplashgan xalqning turli sabablar bilan yo'q bo'lib ketishi boshqa tilda gaplashib ketishi natijasida bizga faqat yozma manbalar orqali yetib kelgan, ammo yer yuzida yashayotgan xalqlarning hech biri hozir muomalada ishlatilmaydigan til **o'lik til** deyiladi. Masalan, lotin tili, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili va boshqalar. Hozirgi paytda o'lik tillarni shu tillarga qiziqqan olimlar, mutaxassislargina biladi.

Dunyoda kam qo'llanadigan tillar bilan birga ishlatilish doirasi juda keng, hatto turli xil tilda gaplashadigan xalqlar orasida qo'llanadigan tillar ham bor. Bu tillar **xalqaro tillar** yoki **jahon tillari** deyiladi. Hozirda rasmiy tan olingan, xalqaro tashkilotlarda ish yuritish ishlari olib boriladigan 6 ta xalqaro til mavjud: Bu tillar **ingliz, ispan, rus, xitoy, arab va fransuz** tillaridir.

Olimlar qadimgi davrlardan boshlab dunyo tillari va ularning tarixi bilan qiziqib kelishgan. Rang-barang tillar o'rtasidagi yaqinlik, o'xshashlik va

buning aksini ko'rsatuvchi misollarni o'rganib borishgan. Masalan: ruscha *mat*, bulg'orcha *moyka*, polyakcha *matka*, litva tilida *mamina*, inglizcha *maze*, nemischa *mutter*, fransuzcha *mere*, tojik tilida *modar* kabi.

Kuzatishlar va tillarni qiyoslash natijasida tillar **tasnif** qilingan. Dunyodagi narsalarning, hodisalarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutgan holda guruhlariga ajratish **tasnif** deyiladi.

Tilshunoslik fanida tillarni tasniflashda ikki xil usul qo'llaniladi:

1. Morfologik usul.

2. Geneologik usul.

Tillarni morfologik usul asosida tasnif qilishda so'zlarning tuzilishi eng asosiy belgi qilib olinadi. Bu usul tillarning kelib chiqishini e'tiborga olmaydi. U, eng avvalo, har bir tilning nutqida so'zlarning o'zaro bog'lanishi, turlovchi va tuslovchi qo'shimchalarning bor-yo'qligi, so'z yasalishi tomonlarini nazarda tutadi.

Geneologik tasnif esa tillarning bir manbadan kelib chiqishini, qaysi tillar bir-biri bilan qardosh ekanligini, shu bilan birga, so'zlarni, qo'shimchalarni xususiyatlarini nazarda tutib tillarni guruhlariga ajratishdir.

Bir bobo tildan kelib chiqib, tuzilishi va boshqa xususiyatlari bir-biriga yaqin, o'xshash bo'lgan tillar yig'indisi **tillar oilasi** deyiladi.

Dunyodagi tillar qanchalik rang-barang bo'lmasin, ular sanoqli tillar oilasiga birlashadi. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda 20dan ortiq til oilasi mavjud. Har bir til oilasi, o'z navbatida, qarindoshlikning yaqinlik darajasiga ko'ra bir necha **guruhlariga** ajralishi mumkin. Bu guruhlar **turkumlar (tarmoq, shohobcha)** deyiladi. Turkumlar o'z navbatida kichik guruhlariga ajralishi ham mumkin. Jahonda keng tarqalgan til oilalari quyidagilar:

1. Hind-Yevropa tillar oilasi.

2. Oltoy tillar oilasi.

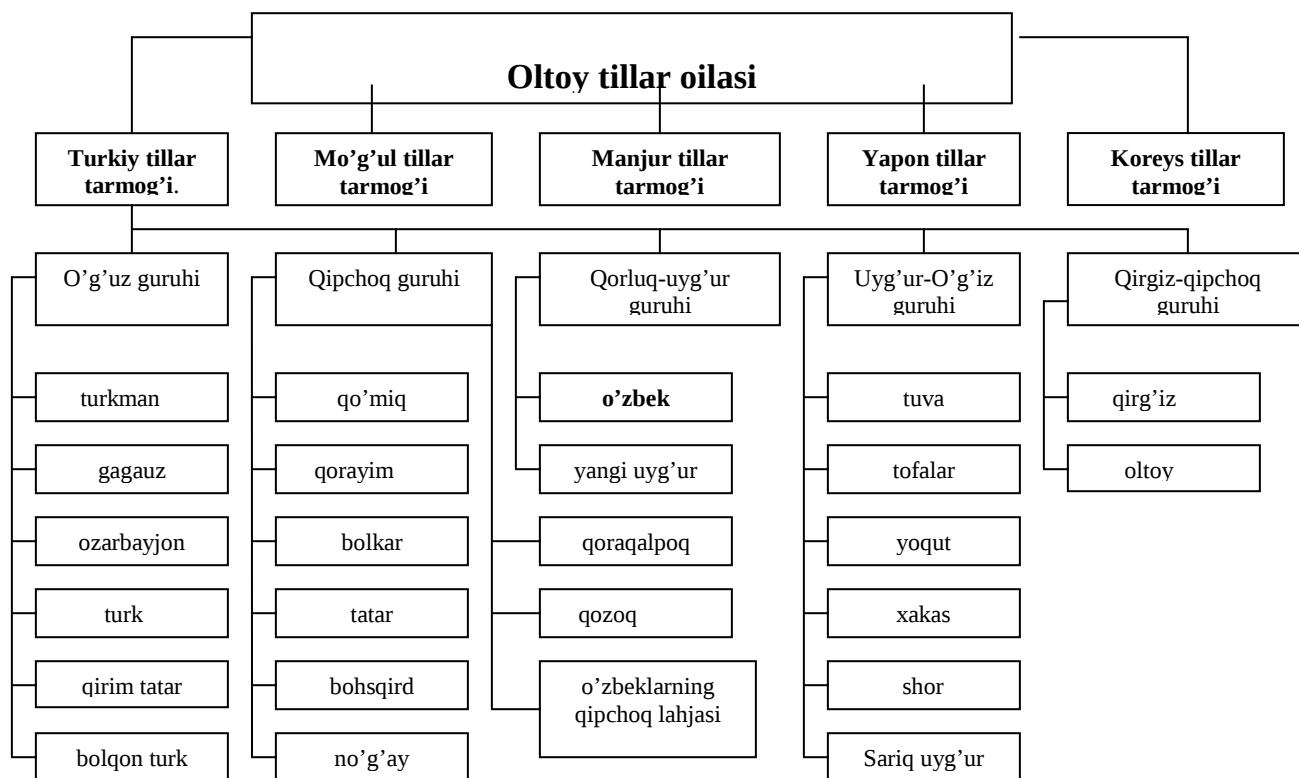
3. Fin-ugor tillar oilasi.

4. Xom-som tillari oilasi.

5. Kavkaz tillar oilasi.

6. Xitoy-tibet tillar oilasi.

O'zbek tili oltoy tillar oilasining turkiy turkumiga kiradi. Oltoy tillar oilasi to'g'risida ma'lumotni quyidagi chizma orqali ko'rsatish mumkin:

Ba'zi adabiyotlarda turkiy tillar alohida oila deb ko'rsatilgan. Turkiy tillar 100 ga yaqin jonli tillarni o'z ichiga oladi. Butun dunyoda bir necha yuz million kishi turkiy millatda gaplashadi. Turkiy tilli aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarimorolidan Bolqon yari-moroligacha tarqalgan.

Shulardan o'zbek tili O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston hududlariga keng tarqalgan. Hozirgi kunda o'zbeklar Afg'oniston, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Eron va boshqa davlatlarda ham istiqomat qilishadi. Butun dunyo bo'yicha hozirda 25 mln. dan ortiq, ba'zi manbalarda ko'rsatishicha 40 mln. dan ortiq aholi o'zbek tilida gaplashadi.

3-mavzu. **UMUMXALQ O'ZBEK TILI VA SHEVALARI VA UNING TARKIBIDAGI SHEVALAR.**

reja:

- 1. Umumxalq tili va adabiy til.**
- 2. O'zbek adabiy tili va shevalari.**
- 3. Xulosa.**

Mutafakkirimiz Alisher Navoiy o'zbek tilining asoschisimi yoki o'zbek adabiy tilining? Bu savolga javob topish uchun **umumxalq tili** va **adabiy tilning** farqini ajrata olish kerak.

Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tilidir. Uni xalq sekinlik bilan yaratib, boyitib boradi. Adabiy til esa umumxalq tilining yozuvchilar, shoirlar, ziyolilar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, umumxalq yoki umummillat tilining yuqori, sayqallashtirilgan shaklidir. Davlat muassasalarida, madaniyat sohalarida, matbuotda, dars o'tishda adabiy tildan foydalaniladi.

Umumxalq tilini xalq yaratadi. Adabiy tilni ziyolilar yaratadi. Lekin adabiy til xalq tili tarkibida bo'ladi.

Umumxalq tilining adabiy til shakliga ko'tarilishi uchun quyidagi shartlar mavjud:

1. Adabiy til yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi kerak;
2. Mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi kerak;
3. Ma'lum qoida-qonunlarga bo'ysunishi kerak;

Dunyodagi ko'pgina tillarning hozir ham adabiy til shakli yo'q.

Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma shakllari** mavjud. Og'zaki shakl so'z, tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan ish ko'radi. Yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgilari bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari o'z me'yorlariga ega. Adabiy tilning og'zaki shakli insonlar orasida bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasidir. Chunki yozuvda qog'oz, ruchka, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki gaplashishda hech narsa shart emas.

Demak, yuqoridagi savolimizga Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi deb javob berishimiz kerak bo'ladi.

Adabiy til lahjalar, shevalar negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorlarni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va ulardan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevalaridan uzilgan emas. Adabiy tilning shevalardan so'zlar olib boyib borishi **ichki manba**, boshqa tillardan so'z olib rivojlanishi **tashqi manba** hisoblanadi.

Faqat muayyan hududga xos ayrim belgilarini o'zida namoyon qilgan til shakli **shevalar** hisoblanadi.

Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi esa **lahja** deb yuritiladi.

Dialekt esa gohida sheva atamasi ma'nosida, gohida lahja atamasi ma'nosida keladi: *toshkent dialekti* (shevasi), *qipchoq dialekti* (lahjasi) kabi.

Adabiy til shevalardan **fonetik**, **leksik** va **grammatik** jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Fonetik deganda tovush tomonidan: *pabrika* – *fabrika*, *man* – *men*, *jila* – *yig'la* kabi; leksik esa so'z tomonidan: *kalapo'sh* – *do'ppi*, *go'sala* – *buzoq*

kabi; grammatik deganda so'z shakli yoki qo'shimchalardagi *borayapti* – *borvotti* – *borutdi* kabi farqlar tushunilishi kerak.

Shevalarning faqat og'zaki shakli mavjud. Shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilning ta'siri bilan asta-sekin yo'qolib boradi.

O'zbek tili tarkibida **uchta lahja** bor:

1. **Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).**
2. **Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).**
3. **O'g'iz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).**

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va grammatik belgilari quyidagilar:

- 1) so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: *elak* – *elay*, *terak* – *teray* kabi;
- 2) **o** lashish yuz beradi: *aka* – *oka*, *Akram* – *Akrom* kabi;
- 3) qaratqich va tushum kelishigi **-ni** tarzida: *ukamni* *daftari* kabi.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan.

Belgilari quyidagilar:

- 1) **y** o'rnida **j** ishlatiladi: *yo'l* – *jo'l*, *yo'q* – *jo'q* kabi;
- 2) **g'** o'rnida **v** ishlatiladi: *tog'* – *tov*, *sog'* – *sov* kabi;
- 3) **k**, **q** tushuriladi: *eshi(k)*, *sari(q)* va boshqalar.

O'g'iz lahjasi janubiy Xorazmdagi bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari:

- 1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: *at* (*hayvon*), *a:t* (*ism*) kabi;
- 2) **t** tovushi **d**, **k** tovushi esa **g** tarzida aytiladi: *tog'* – *dog'*, *keldi* – *galdi* kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan **Farg'ona-Toshkent shevalari**, ya'ni **Toshkent shevasi fonetik** tomondan; **Farg'ona shevasi morfologik** tomondan asos qilib olingan. Lekin bu qipchoq va o'g'uz lahjasi xususiyatlari adabiy tilda yo'q degani emas.

Yer yuzida yashayotgan xalqlar to'satdan yoki tasodifan paydo bo'lgan emas. Ular turli nomlar bilan hayot so'qmoqlarini bosib o'tishgan. O'zbek qavmlari ham o'z nomiga ega bo'lguncha turli etnik nomlar ostida yashagan. O'zbek qavmlari asrlar osha qadimgi turkiy davrlarda tarixan shakllangan bir guruh qabilalardan tashkil topgan. Garchand o'zbek nomi bo'lmasa-da, o'zbek xalqining birinchi qatlami IX-XI asrlarda qoraxoniylar davrida **qorluq**, **chigil**, **yog'mo** qabilalari ittifoqi zaminida hosil bo'lgan. O'zbek tili

mustaqil til sifatida XI asrdan boshlab shakllana boshlagan. O'zbek xalqi XX asrning boshlarigacha turk, sart, chig'atoy, o'zbek atamalari bilan nomlanib kelgan.

Turk atamasining *urug', elat, bahodir, qalpoq, bo'ri, kuchli, qud-ratli, qurolsizlar, dubulg'a* ma'nolarida ishlatilgani adabiyotlarda qayd etilgan. Turk nomi o'tmishda turkiy tillarning umumiy nomini bildirishi bilan birga o'zbek xalqi va tiliga nisbatan ham qo'llangan.

Sart atamasi XVI asrdan boshlab, o'zbeklar bo'lgan shahar aholisiga nisbatan ishlatila boshlagan. Sart so'zi *karvonboshi, savdogar, shaharlik* ma'nolarida sanskrit tilida qo'llangan.

Chig'atoy atamasi mo'g'ullar istilosidan keyin paydo bo'lgan. Chingizxonning o'rtancha farzandi bo'lgan Chig'atoy O'rta Osiyo va Afg'onistonni idora qilgan. Natijada **chig'atoy yurti, chig'atoy ulusi, chig'atoy adabiyoti, chig'atoy tili** degan atamalari qo'llana boshlagan.

O'zbek so'zi esa *urug', qabila, elat, saxiy, odamiy, diltortuvchi, sevgili* ma'nolarda Lutfiy, Atoiy, Navoiy asarlarida uchraydi.

4- mavzu. ADABIY TIL. O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

reja:

1. Adabiy til haqida tushuncha.
2. O'zbek adabiy tilining bosqichlari:
 - a) qadimgi turkiy adabiy til;
 - b) eski o'zbek adabiy tili;
 - c) hozirgi o'zbek adabiy tili.
3. Xulosa.

Adabiy til muayyan grammatik qonun-qoidalar me'yorini o'zida shakllantirgan, u yoki bu xalq ba'zan xalqlarning maxsus ish hujjatlari, maktab ta'limi, kundalik yozma munosabatlar, fan, badiiy adabiyot, so'z ifodasidagi turli madaniyat aloqalari uchun umumiy bo'lgan yozma va og'zaki tildir.

Adabiy til o'zining ilmiy ishlanganligi, barqarorligi, ma'lum bir tilda so'zlashuvchi ijtimoiy jamoaning hammasi uchun umumiy va majburiyligi, uslubiy xilma-xilligi, og'zaki va yozma shakllariga ega ekanligi bilan tilning boshqa hamma shakllaridan farqlanadi.

Adabiy tilning ikki shakli bor:

1. Og'zaki adabiy til.
2. Yozma adabiy til.

Adabiy tilning eng qadimiy shakli og'zaki adabiy tildir. O'zbek og'zaki adabiy tili o'zbek xalqining boy og'zaki ijodi: qo'shiq va laparlari, ashula va maqollari, ertak va hikoyalari, tarixiy bahodirlik eposlari, topishmoq va tez aytishlari, askiya va hikmatli so'zlari vositasida shakllangan va asrlar osha nasldan-naslga o'tib kelgan. Og'zaki adabiyot-ning bu xilma-xil janrlari boyib, kengayib, takomillashib borgan. Bu o'zbek xalq adabiy tilining ham shakllanishi, o'sishi va takomillashishiga imkon bergan.

Adabiy tilning yozma shakli har bir xalqning ma'lum yozuv tizimi va o'quv madaniyati bilan bog'liq. Yozuvning vujudga kelishi, uning amalda qo'llanishi va yozma adabiyotning shakllanishi umumxalq og'zaki adabiy tili negizida yozma adabiy tilni yuzaga keltiradi.

O'zbek xalqi o'zining madaniy tarixida turli yozuv shakllaridan foydalanib kelgan. Qadim davrlardan boshlab, O'rta Osiyo va Qozog'iston turkiy xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi O'rxun-Enasoy, uyg'ur, arab, lotin va rus grafikasi asosidagi yozuvlardan foydalanib kelgan. Demak, o'zbek yozma adabiy tili ham o'zining boy tarixiy merosiga ega.

O'zbek yozma adabiy tili XIII asrlardayoq shakllana boshlagan bo'lib, eski o'zbek adabiy tili sifatida XIV-XV asrlarda takomiliga yetkazildi.

O'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyot yo'lini uch asosiy bosqichga bo'lib ko'rsatish mumkin:

- 1) **qadimgi turkiy adabiy til** (VII asrdan XIII asrgacha);
- 2) **eski o'zbek adabiy tili** (XIII-XIV asrlardan XIX asrning ikkinchi yarmigacha);
- 3) **hozirgi o'zbek adabiy tili** (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha).

Ba'zi adabiyotlarda esa quyidagicha:

1. Qadimgi turkiy adabiy tili VI-X asrlar mobaynida amalda bo'lgan, bu tilda qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, ya'ni O'rxun-Enasoy yodgorliklari, irq bitigi yaratilgan.

2. Eski turkiy adabiy tili XI-XIII asrlar davomida yaratilgan «**Qutadg'u bilig**», «**Hibatul xaqoyiq**», «**Devonu lug'atit-turk**», «**O'g'uznoma**», «**Muhabbatnoma**», «**Qissai Rabg'uziy**» kabi buyuk adabiy asarlar tilidir.

3. Eski o'zbek adabiy tili XIV-XVIII asrlar mobaynida shakllangan, takomillashgan adabiy tildir. Bu tilda Lutfiy, Sakkokiy, Durbek, Atoiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Soliq, Gulxaniy, Abulg'oz Bohodirxon kabi buyuk shoir va yozuvchilar qalam tebratgan.

4. Yangi o'zbek adabiy tili XIX asrlarning ikkinchi yarmidan shakllandi. Bu tilda Amir Umarxon, Nodira, Muqimiy, Zavqiy kabi shoirlar ijod qildi, matbuot tili shakllandi.

5. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy, A.Qahhor, G'.G'ulom, H.Olimjon va boshqa yozuvchi shoirlarning tilidir. Bu til XX asrning 20- yillaridan boshlab shakllandi.

Eski turkiy til davrida yozilgan asarlar barcha turkiy xalqlarning umumiy yodgorliklari hisoblanadi. Shuning uchun ham bu davr umum-turkiy adabiy tili sifatida qaraladi.

Qadimgi turkiy adabiy til. O'rta Osiyo va Qozog'iston hududlaridan topilgan yozma yodgorliklar turkiy xalqlarning qadimdan o'z madaniyati va o'z adabiy tiliga ega ekanligidan guvohlik beradi. Bu tarixiy manbalar turkiy urug' va qabilalarning eramizdan uch-to'rt asr ilgari mavjud bo'lganini, jamiyat bo'lib tashkil topganini va birgalikda yashab hayot kechirganini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tarixi yangi eraning V asrlaridan boshlab XIV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrlar yozma yodgorliklari asosan O'rxun-Enasoy va uyg'ur yozuvlarida yozilgan.

Til xususiyatiga ko'ra qadimgi yozma yodgorliklar tili hozirgi mavjud turkiy tillarning birortasiga ham to'la mos kelmaydi. Shunga ko'ra qadimgi yozma yodgorliklar tilini hozirgi turkiy tillarning u yoki bu xususiyatlarini o'zida aks ettirgan umumturkiy yoki qadimgi turkiy adabiy til deyish mumkin.

Masalan, qadimgi turkiy yozma yodgorligidan olingan atigi 8 so'zdan iborat bo'lgan «*siz alima qunchuyuma oqlashma budunima sizima altmısh yashımıda...*» (siz elim bilan, yorim bilan, o'g'lonlarim bilan, xalqim bilan, siz bilan olmish yoshimda...) matnida «qunchuy» va «budun» so'zlaridan tashqari barcha so'zlarning hozirgi turkiy tillar leksikasidagi shu so'zlardan deyarli farqi yo'q. Shunisi xarakterliki, matndagi **siz, al (el), og'lon, altmısh, yash** so'zlari hamma turkiy tillarda, ayrim fonetik farqlarini hisobga olmaganda, ma'no va qo'llanishi jihatdan deyarli bir xildir.

Matnda mavjud bo'lgan egalik qo'shimchalari **-im// -um**, jo'nalish keli-shigi qo'shimchasi **-a**, o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi **-da** affikslarining qo'llanishi va ma'nosi, gap qurilishi qadimturkiy adabiy til hozirgi barcha turkiy tillarning qadimgi asosi – bobo tili ekanligidan dalolat beradi.

Eski o'zbek adabiy tili. Eski o'zbek adabiy tilining yuzaga kelishi o'zbek xalqining tashkil topishi va qabila tillarining xalq tiliga aylanish jarayoni bilan mahkam bog'liq, chunki, xususan, XI-XII asrlarga kelib, turli qabila va

xalqlarning tarixan o'zbek xalqi bo'lib tashkil topishi uchun yetarli shart-sharoitlar vujudga keldi. XII-XIII asrlarga kelib eski o'zbek adabiy tili shakllana boshladi.

Eski o'zbek adabiy tilining XIV-XV asrlarga oid namunalari sifatida Xorazmiyning «**Muhabbatnoma**», Durbekning «**Yusuf va Zulayho**» asarlarini ko'rsatish mumkin. Lutfiyning o'tkir she'rlari, Navoiy va uning zamondoshlari, Sakkokiy va Atoiy g'azallari eski o'zbek adabiy tilining yuksalganligini ko'rsatuvchi dalillardir.

Alisher Navoiyning badiiy adabiyotning turli janrlaridagi asarlari, adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasidagi ilmiy ishlari XV asrda eski o'zbek adabiy tilini yuqori taraqqiyot cho'qqisiga ko'tardi. Alisher Navoiy yuksaltirgan bu adabiy til to XX asr boshlariga qadar, o'z mavqeini yo'qotmadi, aksincha ta'sir doirasini tobora kengaytirib, hozirgi o'zbek adabiy tili uchun mustahkam zamin yaratdi.

XV asr eski o'zbek tilining hamma xususiyatlarini aks ettiruvchi Alisher Navoiy asarlari tili «**O'zbek tili tarixi**» kursida atroflicha bayon qilinadi. Shunday bo'lsa ham, bu davr tili haqida gapirganda, Alisher Navoiyning o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ta'riflamay, chetlab o'tib bo'lmaydi.

Alisher Navoiy asarlari tilining prof. A.Borovkov izohlab bergan muhim belgilari tubandagichadir:

Alisher Navoiy asarlari tili fonetik jihatdan unli fonemalar tizimiga ko'ra hozirgi o'zbek adabiy tili tarkibidagi Andijon shevasi unlilariga yaqin 8 unliga ega bo'lgan: 4 ta til orqa (**a, ы, o', u**) va 4 ta til oldi (**ə, i, Ө, o'**). Qadimturkiy va hozirgi o'zbek tilidan boshqa turkiy tillardagi kabi **o'** unlisi fonematik (ma'noni farqlovchi) tabiatga ega bo'lmagan. Demak, eski o'zbek adabiy tili ham huddi shunday to'rtta lablangan (**o, ы, o', u**) va to'rtta lablanmagan (**ə, i, a, o'**) unliga ega bo'lgan.

Undosh fonemalar Alisher Navoiy asarlari tilida (demak, eski o'zbek adabiy tilida ham) hozirgi o'zbek adabiy tilidagi undoshlardan farqlanmagan, chunki Navoiy asarlarida o'g'iz tillariga xos **k//g, t//d**, qipchoq tillariga xos **sh//s, q//v** kabi tovush almashinishlari uchramaydi, so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida undosh tovushlarning qo'llanishi hozirgi o'zbek adabiy tilidagi shu xususiyatlardan farqlanmaydi.

Leksik jihatdan Alisher Navoiy asarlarining tili, garchi asos e'tiboriga ko'ra hozirgi o'zbek milliy adabiy tilining lug'at tarkibi bilan teng bo'lsa ham, ayrim farq va tafovutlardan ham holi emas. Bu farq va o'xshashliklar eski o'zbek adabiy tili yoki Navoiy yashagan davr tili nuqtai nazaridan Alisher

Navoiyning o'zi tomonidan uning «**Muhokamat-ul lug'atayn**» asarida batafsil ko'rsatib berilgan. Navoiy o'zi yashagan davr tili leksikasi haqida fikr yuritir ekan, bu davr leksikasi ma'no ifodalashda rang-barang xususiyatlarga ega ekanligi (*yig'lamsinmoq, ingramoq, singramoq, siqta-moq, o'jarmoq* fe'llari orqali), bu tilning omonim va sinonimlarga juda boyligi, so'zning ko'p ma'noliligini, juda boyligini ko'plab misollar orqali aniq yoritib beradi.

Morfologik jihatdan Navoiy asarlari tilida o'zbek tilining morfologik belgilari bilan bir qarorda qisman o'g'iz guruh tillariga xos bo'lgan **-mish** affiksi orqali yasalgan sifatdosh formasi (o'lmisham – bo'lganman, bog'lamishman – bog'laganman kabi), fe'lning **borurali, istaram, qilmon** kabi turli zamon ma'nolarini anglatuvchi formalar ham uchraydi. XV asr tilida uchraydigan bu kabi formalar, ayrim turkshunos olimlar taxmin qilganidek, bu Navoiyning o'g'uzlar bilan qandaydir yaqinlik belgisi emas. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

- 1) bu qadimturkiy yoki eski o'zbek tiliga xos umumiy xususiyat;
- 2) o'zbek xalq ijodining qadimgi namunalarida o'zbek-xorazm dialekti bilan ozar-bayjon va turkman tillarini yaqinlashtiruvchi elementlar bo'lib, Navoiy asarlariga o'g'iz elementlari folklor orqali o'tgan bo'lishi mumkin.
- 3) o'tgan adabiy-madaniy merosdan keng foydalanish munosabati bilan xorazm adabiyoti an'alarining Navoiy asarlari tiliga o'tgan bo'lishi ehtimol.

Bu farazlardan qat'i nazar, Alisher Navoiy adabiyotda shunday keskin burilish yasadiki, u o'zining adabiy faoliyatida uyg'ur tili an'alaridan yuz o'girdi, o'g'iz tili unsurlarini cheklay bordi va mumtoz o'zbek adabiy tilining taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. Shuning uchun o'zbek tilining grammatik qurilishiga oid faktlar, shu jumladan, morfologik unsurlar, o'g'iz tili unsurlariga qaraganda ustun turadi va Navoiy asarlari tilida asosiy o'rinni egallaydi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy asarlari tilida hozirgi o'zbek tilining grammatik qurilishiga to'la ravishda mos keladigan ko'pgina grammatik belgilar bilan bir qatorda undan farq qiladigan ba'zi bir morfologik unsurlar uchraydiki, bular eski o'zbek adabiy tilining morfologik xususiyatlarini aks etdiradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili. Hozirgi o'zbek adabiy tili asrlar davomida qo'llanib kelgan yagona o'zbek tili taraqqiyotining yuqori shakli, milliy tilning ishlangan shaklidir. Hozirgi o'zbek adabiy tili davlat va ijtimoiy

tashkilot, fan va maktab, matbuot va badiiy adabiyot, xullas, o'zbek millatining ilmiy-madaniy tilidir.

O'zbek xalqining millat bo'lib shakllanishi va rivojlanishi milliy adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishidir.

Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek xalqining yagona umummillat tilidir. O'zbek milliy adabiy tili umumxalq tilining yuqori va takomillashgan bosqichidir.

So'nggi qariyb bir asr mobaynida o'zbek xalqining yagona milliy tili har tomonlama o'sdi va yuksaldi, uning fonetik tizimiga ma'lum darajada o'zgarishlar kiritildi – unlilar tarkibi ixchamlashdi, undoshlar tarkibiga ba'zi bir yangi fonemalar kelib qo'shildi, tilning lug'at tarkibi yangi so'z va iboralar hisobiga boyidi, so'z ma'nolari kengaydi, eskirib qolgan so'zlar iste'moldan chiqib ketdi, o'zbek tilining grammatik qurilishi takomillashdi.

O'zbek milliy adabiy tili turli burjua millatchi oqimlariga qarshi kurashda o'sdi, mustahkamlandi va voyaga yetdi. Ayniqsa, XX asrning birinchi yarimlarida ular o'zbek adabiy tilini to'g'ri va ravon rivojlanish yo'lidan chetga burishga qattiq urinib ko'rdilar: hozirgi o'zbek milliy adabiy tilini eski kitob tili asosida qurishni, iste'moldan chiqib ketgan eski so'z va iboralarni qayta tiklashni, qipchoq dialektini yagona umummillat tiliga asos qilib olishni, adabiy til tarkibidagi har bir dialektni mustaqil til darajasiga ko'tarishni taklif qildilar. Lekin ular qanchalik urinmasin, o'z maqsadlariga erisha olmadilar. Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zining asosiy taraqqiyot yo'lidan og'ishmay borib, o'z yuksaklash yo'lida davom etdi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga o'zbek olimlari, shoir va adiblari, tarjimon va matbuot xodimlari katta hissa qo'shdi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining rivojlanishi yo'li:

- 1) uning yagona umummillat va mahalliy dialektlarga munosabati;
- 2) tayanch va yetakchi o'zbek shevalarining fonetik tizimi;
- 3) umumxalq tili lug'at tarkibining son va sifati, qo'llanish doirasi va mazmuni;
- 4) grammatik qoidalarining hajmi va mohiyati;
- 5) uslubiy bo'linishga ko'ra belgilanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili 6 unlili fonetik tizimga ega. So'nggi yillarda o'zbek tilining undoshlar tizimida ham ma'lum o'zgarishlar bo'ldi. Bunga o'zbek tiliga rus tilidan ko'plab yangi so'zlarning kirib kelishi ham sabab bo'ldi. Bunday olinmalar tarkibidagi ayrim tovushlarning o'zbek tili fonetik qoidalariga mos kelmasligi, ularni o'z fonetik tizimiga muvofiqlashtirish

o'zbek tilining tovushlar tizimida ayrim o'zgarishlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Ma'lumki, tilning leksikasi uning eng o'zgaruvchan qismidir. Shuning uchun keyingi qariyb bir asr davomida o'zbek tili leksikasi juda katta o'zgarishlarga uchradi. Bu o'zgarishlarni quyidagicha sharhlash mumkin:

a) hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'pgina so'zlarning ma'no doirasi kengaydi, ko'pgina so'zlar o'z ma'nosi bilan birga yangi, qo'shimcha ma'nolar kasb etdi, so'z ma'nosida kengayish va torayish yuz berdi: **vatan** – uy, hovli; mamlakat, ona-Vatan kabi,

b) ayrim so'zlarda ma'no jihatdan differensiyalanish (farqlanish) yuz berdi: **yonilg'i** (neft, benzin); **yoqilg'i** (o'tin, ko'mir) kabi;

c) sinonimlarda kengayish yuz berdi: zo'r, buyuk, katta, ulkan – **gigant** kabi;

d) yangi tipdagi barqaror so'z birikmalarining ko'lami kengaydi: **oq oltin**, **tinchlik-sevar xalqlar** kabi;

f) rus tilidan qabul qilingan so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibini boyitish bilan birga ayrim so'zlarning lug'at tarkibidan chiqib ketishiga ham sabab bo'ldi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi so'zlarning morfologik tarkibida, so'z birikmasi va gap qurilishida, umuman tilning grammatik qurilishida ham ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ldi. Masalan, XX asr o'zbek adabiyotining, ayniqsa, proza janrining ravnaqi hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplar, xususan, ergash gapli qo'shma gaplar va murakkab gaplar qurilishini tubdan o'zgartirdi.

O'zbekiston respublikasining uzoq kutilgan Mustaqillikka erishishi, istiqlool sharofati bilan o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilishi hozirgi o'zbek tili taraqqiyotida nur ustiga a'lo nur bo'ldi: davlat idora ishlari o'zbek tilida olib borila boshladi; lotin grafikasi asosida yangi yozuv tizimi, qabul qilindi. Bularning barchasi hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini yangi izga soldi.

5- mavzu. **HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI VA UNING BO'LIMLARI MUNDARIJASI.**

reja:

- 1. Hozirgi o'zbek adabiy tili fanining predmeti.**
- 2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining bo'limlari**
- 3. Xulosa.**

Bizni qurshab olgan dunyo turli xil narsa-buyumlar (predmetlar), ularning xossalari, voqea-hodisalardan iboratdir. Bu narsa-buyum, xossa, voqea-hodisalarning har biri alohida bir olamdır. Ularning o'ziga xos xususiyatlarini alohida-alohida fanlar o'rganadi. Chunonchi, o'simlik dunyosi xususiyatlarini botanika fani, hayvonot dunyosini zoologiya fani, qattiq, suyuq va gazsimon narsalarning – modda va jismlarning xususiyatlarini fizika fani o'rganadi va o'rgatadi.

Inson tili – so'zlash, fikrni ifodalash vositalari ham o'ziga xos bir olamdır. Uning xususiyatlarini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan tilshunoslik (lingvistika)dir. Tilshunoslik fani juda murakkab bo'lib, juda ko'p tarkibiy qismlardan, ya'ni bo'limlardan iborat.

Tilshunoslik fani umuman insoniyatga xos tilni yoki ma'lum bir xalq tilini o'rganish nuqtai nazaridan **umumiy** va **xususi** tilshunoslikka bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik tilning paydo bo'lishi, tillarning kelib chiqishi, ularning qarindoshlik aloqalari va umumiy nazariy masalalarini o'rganadi.

Xususi tilshunoslik esa muayyan bir tilning xususiyatlarini o'rganadi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi o'zbek tilining tovush tizimi, til qurilishining tizimi, yozuvi, yozuv qoidalari, uslubi grammatikasi va hokazolarni o'rganadi.

O'zbek tilshunosligi fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga qamrab oladi:

1. Fonetika.	8. Morfemika.
2. Orfoepiya.	9. So'z yasalishi.
3. Grafika.	10. Morfologiya.
4. Orfografiya.	11. Sintaksis.
5. Leksikologiya.	12. Punktuatsiya.
6. Frazeologiya.	13. Uslubiyat
7. Leksikografiya.	

Bu bo'limlardan har biri tilimiz hamda nutqimizning alohida-alohida tomonlarini o'rganadi va o'z navbatida kichik bo'limlarga bo'linishi ham mumkin. Quyida ularning o'rganish sohasi, ob'yektini izohlaymiz:

Fonetika – tilning tovushlar tizimi, ularning tuzilishi, nutq organlari, bo'g'in va uning turlari, so'zda tovushlarning almashinishi va o'zgarishi, shuningdek, urg'u va uning ishlatilish o'rinlari kabilarni o'rgatadi. Qisqa qilib aytganda, inson nutqi tovushlarini ilmiy va amaliy jihatdan o'rgandigan

tilshunoslikning bir bo'limiga fonetika deyiladi. 1996-yildan 2003-yilgacha «Axborotnoma»da e'lon qilingan tilshunoslikka oid testlarning 5-10 foizi fonetikaga oid testlarni tashkil etadi.

Orfoepiya (talaffuz) – adabiy tilda nutq tovushlari va so'zlarni to'g'ri aytish me'yori va qonun-qoidalarini o'rganadi. Orfoepiya adabiy tilning faqat og'zaki shakliga xosdir.

Grafika (yozuv) – yozuv tarixi va alifboni o'rganadi. Tildagi tovushlarni qog'ozda ko'rsatuvchi shakliy vositalar yozuv hisoblanadi. Grafika hozirgacha tarixda qanday yozuvlardan foydalanilgan, harf va harfning shakllari, harflarni alifboda joylashtirish, tovush va harf orasidagi munosabatlar bilan shug'ullanadi.

Orfografiya (imlo) – so'z o'zak-negizlari va qo'shimchalarni yagona tarzda to'g'ri yozish haqidagi qoidalarni o'rganadi. Bo'g'in ko'chirish qoidalari, chiziqcha bilan yozish, qo'shib yoki ajratib yozish tartiblarini belgilaydi.

Leksikologiya – so'zlarning ma'nosi, ma'no turlari, ma'no munosabatlari, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, lug'at tarkibidagi faol va nafaol so'zlar, tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi, so'zlarning hissiy va uslubiy xususiyatlari va hokazolarni o'rganadi. Umuman olganda, so'zlarda qanday ma'no munosabat bor bo'lsa, hammasini leksikologiya o'rganadi.

Frazeologiya – iboralarni, frazeologik bog'lanishlarni, iboralarning ma'no tarkibi, iboralarning turlari kabilar bilan shug'ullanadi.

Leksikografiya (lug'atshunoslik) – ma'lum bir til yoki ikki va undan ortiq til so'zlarini yig'ib, tizimlashtirilgan holda lug'at tarzida chiqarishni o'rganadi. Leksikografiya lug'at va uning turlari, lug'atshunoslik muammolari bilan shug'ullanadi.

Morfemika – so'zlarning ma'noli qismlarini – o'zak va qo'shimchalarni, o'zakning xususiyatlari va turlari, qo'shimchalarning vazifasi, tuzilishi, joylashishi, turlarini o'rganadi.

So'z yasalishi – har qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilish yo'llarini tekshiradi.

Morfologiya – grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zlarning turli xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi – turkumlarga ajratilishi, grammatik o'zgarishi, so'z shakllari haqidagi ta'limotdir.

Sintaksis – bu bo'lim ham grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zlarning o'zaro erkin bog'lanishi, bu erkin bog'lanish natijasida hosil bo'lgan so'z birikmasi va gapni, ularning turlari va xususiyatlarini o'rganadi.

Punktuasiya – tinish belgilarining ishlatilishini belgilab beradi.

Uslubiyat – til uslublari, leksik, grammatik sinonimiya, til vositalarining ma'no va qo'llanish imkoniyatlarini tekshiradi.

Adabiy tilning har qaysi bo'limlari o'z qoida-qonunlariga ega. Bu qoida-qonunlar til me'yorlari deyiladi.

6- mavzu. **FONETIKA. O'ZBEK TILINING TOVUSH TIZIMI**
(Nutq a'zolari. Nutqning fonetik bo'linishi).

reja:

1. **Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganuvchi maxsus sohasi.**
2. **Fonetika va fonologiya, ularning o'zaro munosabati va farqi.**
3. **Fonetikaning sohalari.**
4. **Nutq a'zolari.**
5. **Nutqning fonetik bo'linishi.**
6. **Xulosa.**

Fonetika so'zi grekcha «**phone**» so'zidan olingan bo'lib, tovush demakdir. Demak, fonetika tovush haqidagi ta'limotdir. Biroq tabiatda tovushlar ko'p, ularning xili, turi cheksiz, chegarasiz, shuning uchun borliqdagi tabiiy tovushlar, ularning xususiyatlari bilan «**Fizika**»ning maxsus sohasi (akustika) shug'ullanadi, tilshunoslikning maxsus sohasi bo'lgan «Fonetika» esa faqat nutq tovushlari, ularning xususiyatlarini o'rganadi va o'rgatadi.

Ko'rinadiki, fonetika tilning tovushlar tizimi, ularning tuzilishi, nutq jara-yonida o'zgarishi, o'zaro almashinishi, nutqiy holat bilan aloqador bo'lgan bo'g'in va uning turlari, so'z urg'usi haqida nazariy va amaliy ma'lumot beradigan tilshunoslikning maxsus sohasidir.

Fonetika garchi nutq tovushlari bilan shug'ullansa ham, tilshunoslikning leksika va grammatika sohalari bilan ham bog'liq, chunki nutq tovushlari ma'noviy farqlantiruvchi til birligi bo'lganligi uchun so'z bilan aloqador, so'zning tuzilishiga va ma'nosini farqlashga xizmat qiladi. So'zning bu xususiyatlari bilan leksikologiya ham shug'ullanadi, bu jihatda fonetika va leksika (leksikologiya) bir-biri bilan aloqadordir. Grammatika ham so'z va uning tarkibi, o'zgarishi (bu fonetik – tovush tarkibi va tovush o'zgarishi hamdir) bilan shug'ullanganligi sababli ham leksika, ham fonetika bilan aloqador. Bularning barchasi tilshunoslikning bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, biri ikkinchisiz yashay olmaydigan maxsus sohalaridir.

So'nggi paytlarda tilshunoslikda fonetika va fonologiya bir-biridan farq-lana boshlandi. Aslida bular – bir sohaning ikki tomoni bo'lib, ularning farqi

shundaki, fonetika nutq tovushlarining hosil bo'lishi, artikulyatsion va akustik xususiyatlari bilan shug'ullansa, fonologiya ko'proq tovush, urg'u va ohangning ma'no tomoni – ma'noni farqlantiruvchilik xususiyati bilan qiziqadi.

N.S.Trubetskoy fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi. Siyosiy iqtisod fani mahsulotshunoslikka qanday munosabatda bo'lsa, fonologiya ham fonetikaga shunday munosabatda bo'ladi, degan.

Fonetik birliklarga **tovush, bo'g'in, urg'u, ohang** kiradi; fonologik birliklarga esa **fonema, sillabema, aksentema, intonema** kiradi. Demak, fonetika aniq, fonologiya mavhum tushuncha ekan.

Tovush, ayniqsa, nutq tovushlari ancha murakkab hodisadir. Shuning uchun uning o'rganiladigan tomonlari ko'p. Shu tufayli fonetika bir necha sohalarga bo'linadi:

1. **Umumiy fonetika** nutq tovushlari, ularning turlari, o'zgarishlari haqida ma'lumot beradi.

2. **Tarixiy fonetika** har bir nutq tovushining tarixan paydo bo'lishi, uzoq tarixiy jarayonda ularning o'zgarishi, boshqa tovushlar bilan almashinishi bilan qiziqadi.

3. **Qiyosiy fonetika** qarindosh tillarning tovush tizimini qiyosiy o'rganish bilan shug'ullanadi.

4. **Eksperimental fonetika** har bir nutq tovushining paydo bo'lish, talaffuz qilish jarayonidagi holatini maxsus asboblari vositasida tekshiradi, ilmiy xulosalar chiqaradi.

5. **Tavsifiy fonetika** nutq tovushlarining hozirgi holatini, nutq jarayonidagi turli o'zgarishlarini tasvirlab beradi. O'rta va oliy maktabda nutq tovushlarini o'rganish ilmiy, tarixiy yoki eksperimental emas, balki tavsifiy (tasviriy) xarakterda bo'ladi.

Fikr ifodalash vositasi bo'lgan til dastavval tovush sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun tovush tilning qurilish materiali, moddiy tomoni hisoblanib, bu tovushlar faqat insonning nutq a'zolari vositasida hosil qilinadi. Nutq a'zolari vositasida hosil qilinadigan, ma'no ifodalaydigan so'zlarni shakllantirishda xizmat qiladigan tovushlarga **nutq tovushlari** deyiladi. Fonetikaning vazifasi ana shu nutq tovushlarini o'rganish bilan chegaralanadi.

Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolarining jamiga nutq apparati deyiladi. Nutq apparatini tashkil qiladigan a'zolar: lablar, tishlar, til, tanglay, kichik til, xalqum (frinks), og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, bo'g'iz,

kekirdak (traxeya), bronxlar (o'pka va unga tutashadigan ikki diafragma), tovush paychalarini va h.k. Bularning barchasini tovush hosil qiluvchi nutq a'zolari deyish shartli, chunki aslida bo'larning har biri tovush hosil qilish uchun emas, balki insonga biologik vazifalarni (nafas olish, ta'm bilish, hidlash kabi) bajaruvchi fiziologik a'zolaridir. Ularning tovush hosil qilish faoliyati esa inson tomonidan ular ustiga qo'yilgan qo'shimcha yukdir.

Nutq tovushlarini hosil qilishning manbai yoki harakatlantiruvchi kuchi og'iz va burun bo'shlig'iga bo'g'iz va traxeyalar orqali o'tayotgan, o'pkadan chiqayotgan havo oqimidir.

Tovush hosil qilish yoki lingvistik xususiyatiga ko'ra nutq apparatini uch qismga bo'lish mumkin: 1) bo'g'izdan quyi tomondagi barcha nutq a'zolari; 2) bo'g'iz; 3) bo'g'izdan yuqori qismdagi barcha nutq a'zolari kabi.

Nutq apparatining quyi qismi bir juft o'pka diafragmalari va ularni traxeyaga tutashtiruvchi bir juft bronxlardir. Diafragmadan chiqadigan havo oqimi bronxlar orqali traxeyaga va undan bo'g'iz bo'shlig'iga o'tadi. Bo'g'iz bo'shlig'igacha bo'lgan qismdagi a'zolar (diafragma, bronxlar va traxeya) tovush hosil qilmaydi, tovush bo'g'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladi.

Nutq apparatining o'rtasi bo'g'iz bo'lib, u bir juft cho'michsimon va bir juft qalqonsimon tog'aylardan iborat. Bu tog'aylar bo'g'iz devoriga ikki tomonlama tutashgan bo'lib, bo'g'izda joylashgan tovush hosil qiluvchi tovush paychalarini harakatlantiruvchi vazifani bajaradi.

Bir tomondan bo'g'iz devorlariga, ikkinchi tomondan tovush paychalariga tutashgan cho'michsimon va qalqonsimon tog'aylar o'pkadan chiqayotgan havo oqimi natijasida harakatda bo'lib, tovush paychalarini taranglashtirsa un (ovoz), ularni bo'shashtirsa, tovush paychalarining qay darajada tortilishi (dutor torlarini burab tortish kabi) jarangli, jarangsiz, bo'g'iz (h) undoshi kabi tovushlarni hosil qiladi.

Bo'g'iz bo'shlig'ida hosil bo'lgan tovush paycha shaklidagi oraliq orqali xalqum va og'iz va burun bo'shlig'iga o'tadi. Og'iz va burun bo'shlig'i rezonatorlik vazifasini o'tab, tovushni har xil ohangga soladi. Og'iz bo'shlig'ining hajmi va shakli boshqa nutq a'zolarining ta'sirida turlicha holatga kirishi mumkin. Bulardan til, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'lib, u og'iz bo'shlig'ida o'zining turlicha harakati va holati bilan unli va undosh tovushlar hosil qilishda qatnashadilar.

Og'iz bo'shlig'ida nutq a'zolaridan biri **tanglay**dir. Tanglay ikki qismga – yumshoq va qattiq tanglayga ajraladi. Qattiq tanglay tanglayning oldingi

(tishlar va tish milklari alveollarga qadar) harakat qilmaydigan qismi, yumshoq tanglay tanglayning orqa, harakatchan qismidir.

Til o'zining harakatchanligi bilan boshqa nutq a'zolaridan farqlanib turadi. Nutq tovushlarining paydo bo'lish o'rniga qarab tilni uchga bo'lib ko'rsatish mumkin:

- 1) tilning orqa qismi – tilning yumshoq tanglayga qarama-qarshi qismi;
- 2) tilning o'rta qismi – tilning qattiq tanglayga qarama-qarshi qismi;
- 3) tilning old qismi – tilning uchi va oldingi qismi.

Tilning old qismining tishlar va tish milklariga yaqinlashish, jipslashish yoki tor oraliq joy hosil qilishi portlovchi, sirg'aluvchi, qorishiq undoshlarning hosil bo'lishiga sabab bo'lib, bu tish va tish milklarining ham tovush hosil qilishda ishtirok etuvchi muhim a'zolar ekanligini ko'rsatadi.

Tovush hosil qilishda lablar ham faol a'zolaridan biridir. Lablarning o'zaro oraliq joy hosil qilishi yoki jipslashishi ayrim sirg'aluvchi yo portlovchi undoshlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi: **v, b, p** kabi.

Burun bo'shlig'i burun tovushlari (**m, n, ng**) ni hosil qilishda ishtirok etadi.

Demak, tovush hosil qilishda nutq a'zolarining ishtiroki va harakati bir xil emas. Shunga ko'ra nutq a'zolari **faol** va **nofaol nutq a'zolariga** ajratiladi. **Faol** nutq a'zolariga *tovush paychalari, kichik til, yumshoq tanglay, til, lablar*, **nofaol** nutq a'zolariga *qattiq tanglay, tishlar, tish milklari va burun bo'shlig'i* kiritiladi.

Tovush hosil qilishda nutq a'zolarining ishtiroki bir xil emas. Tovush hosil qilish jarayonida ular turli vaziyatda va turlicha harakatda bo'ladi. Biror tovushni hosil qilish, talaffuz qilish uchun nutq a'zolarining muvofiqlashuviga *nutq artikulyatsiyasi* deyiladi.

Har bir tovush artikulyatsiyasi yoki har bir tovushning hosil bo'lish jarayo-nida nutq a'zolari uch holatni boshdan kechiradi: ma'lum nutq tovushini hosil qilish uchun nutq a'zolari harakatining ibtidosi (hozirligi, tayyorgarlik ko'rishi), nutq a'zolarining tovush hosil qilish momenti (amal, ish, faoliyat), tovush hosil qilingach, nutq a'zolarining oldingi holatga qaytishi – nutq a'zolari harakatining intihosi. Masalan, **b** undoshini hosil qilish uchun lablar qanday harakatda turgan bo'lishidan qat'iy nazar, jipslashish uchun harakatga keladi; bu – lablar harakatining boshlanishi – ibtidosi, lablar jipslashib havo oqimini mutloq to'sadi va bir lahzada ochiladi, havo oqimiga erk beradi, portlash natijasida **b** hosil bo'ladi – ish,

amal, bajariladi hamda tovush hosil bo'lgach, lablarning dastlabki holatga qaytishi – lablar harakatining oxirgi bosqichi, intihosidir.

Tovushlarning artikulyatsiya usuli (paydo bo'lish usuli) va artikulyatsiya o'rni (paydo bo'lish o'rni)ga ko'ra ajratilishi ham shunga bog'liq. Nutq a'zolarining holati (jipsligi, oraliq joy qoldirish kabi) tovushning qay usulda hosil bo'lishini – *artikulyatsiya usulini*, tovush hosil qilishda qaysi nutq a'zolarining ishtiroki, tovushning qayerda paydo bo'lishi (bo'g'izda, tilning biror qismida, labda) *artikulyatsiya o'rnini* belgilaydi.

Nutqning fonetik bo'linishi. Nutq fonetik jihatidan tovushlar zanjiridan iborat. Tovushlar zanjiri o'zaro bir-biri bilan bog'liq va ma'lum tartib asosida ketma-ketlikka ega bo'lgan fonetik birliklardan tarkib topgan tovush xalqlarini tashkil etadi.

Nutqning fonetik birliklari nutq zanjiri xalqlari sifatida quyidagilarga bo'linadi: 1. **Tovush.** 2. **Bo'g'in.** 3. **Takt.** 4. **Fraza.**

Fraza – nutq zanjiridagi eng yirik fonetik birlik bo'lib, ular bir-biridan pauzalar (bir nafas oralig'i) bilan ajralib turadi. Har pauza oralig'ida so'zlovchi nafas rostlab, navbatdagi fraza uchun tayyorlanadi.

Fonetik birlik bo'lgan frazani grammatik birliklar hisoblangan so'z birlikmalari va gap bilan tenglashtirmaslik lozim, chunki bir gap bir necha frazani tashkil qilgani kabi, bir fraza bir necha gaplardan ham tarkib topishi mumkin. Masalan, *Yer yetilib, kunlar isigach, xo'jalik a'zolari chigit ekishni qizg'in boshlab yubordilar* gapida «yer yetilib», «kunlar isigach» kabilar gapga teng; «xo'jalik a'zolari», «chigit ekishni», «qizqin boshlab yubordilar» birikmaga teng frazalardir.

Takt – bir urg'u ostida birlashadigan frazaning qismlaridir. Fonetik jihatdan bir bosh urg'u ostida birlashadigan bo'lak taktdir. Masalan, *Bir Vatankim / tuprog'ida / har taraf gul / lola, bog'* gapida to'rtta takt bor: *foilotun, foilotun, foilotun, foilun* kabi.

Takt o'z tarkibidagi so'zlarning urg'uli-urg'usizligi bilan bog'liq. Ba'zan takt tarkibidagi birinchi qism, ba'zan ikkinchi qism urg'uli yoki urg'usiz bo'lishi mumkin. Bu shu qismlarning fonetik tuzilishiga emas, umumiy fikrning ifodalanishiga ham ta'sir qilish mumkin.

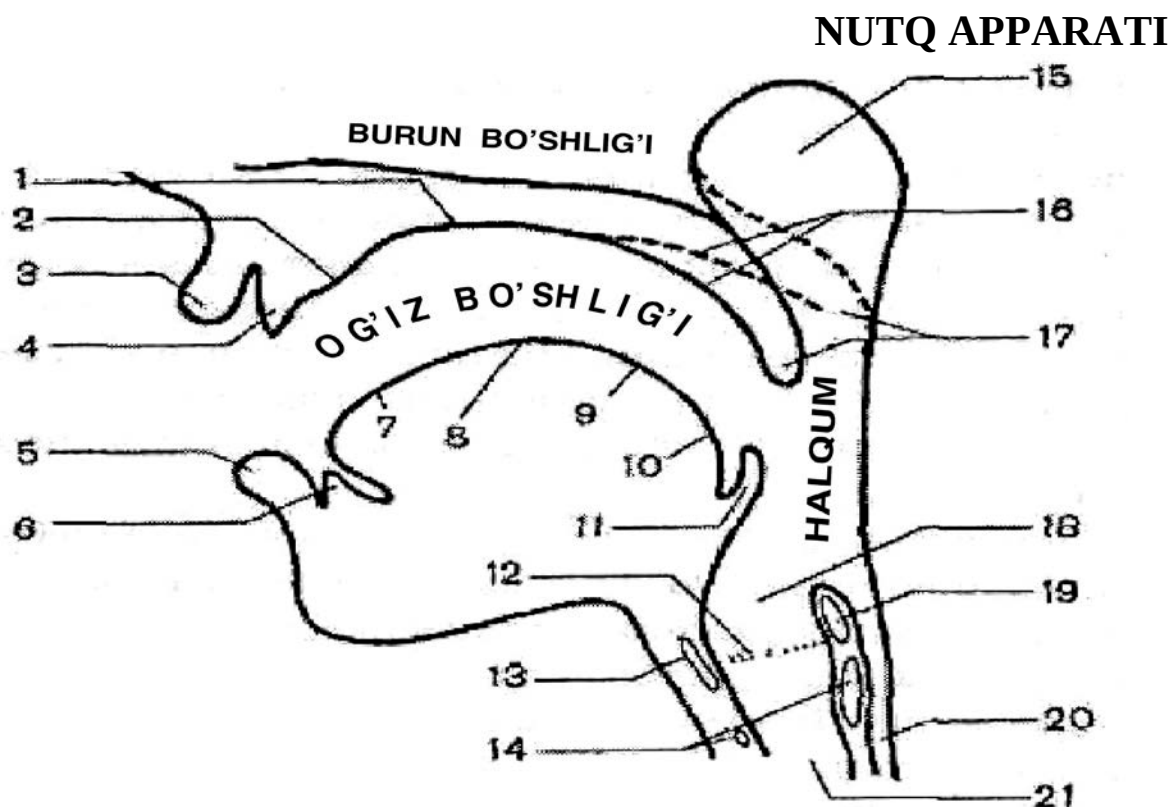
Yuqorida keltirilgan misoldagi «bir Vatankim» taktida asosli urg'u Vatan so'zining ikkinchi bo'g'inida bo'lib, shu taktning «bir» va «kim» qismlari urg'usiz yoki yordamchi urg'ularga ega. Shuning uchun bu taktda «Vatan» «bir»ga nisbatan prokliza, «bir» «Vatan»ga nisbatan proklitika, «Vatan» «kim»ga nisbatan enkliza, «kim» «Vatan»ga nisbatan enklitikadir.

Bo'g'in. Takt bo'g'inlarga bo'linadi. Bo'g'in taktning bir yoki birdan ortiq tovushlar qo'shilmasidir. O'zbek tilida so'z bo'g'inlarini faqat unli tovushlarga shakllantiradi. Masalan, «bir Vatankim» birikmasi *bir-Va-tan-kim* kabi to'rt bo'g'indan tarkib topgan.

O'zbek tilida (unli tovushlar **V** – vokal, undosh tovushlar **C** – konsonant belgilari orqali ko'rsatiladi) so'z bo'g'inlari quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. **V:** *o-ta, o-na, a-ka, u-ka* kabi;
2. **CV:** *bo-la, da-la, to-la* kabi.
3. **VC:** *ot, ish, uch, och, ich* kabi;
4. **CVC:** *non, suv, mak-tab, daf-tar* kabi;
5. **CVCC:** *sust, tinch, baxt* kabi;
6. **VCC:** *ust, ost* kabi;
7. **CCVC:** *tram-vay, trak-tor* kabi;
8. **CCVCC:** *sport, start, shtamp* kabi;
9. **CCCVC:** *sprav-ka* kabi;
10. **VCCCC:** *Ernst* kabi;
11. **CCCCCVC:** *Mkrtchyan* va b.

Bundan ko'rinadiki, faqat 1-3- tiplar o'zbek tiliga xos bo'lib, qolganlari o'zbek tiliga boshqa tillardan qabul qilingan so'zlardagina uchraydi.

1 – qattiq tanglay; 2 – milklar; 3 – yuqori lab; 4 – yuqori tishlar; 5 – pastki lab; 6 – pastki tishlar; 7 – tilning old qismi; 8 – tilning o`rta qismi; 9 – tilning orqa qismi; 10 – tilning o`zak qismi; 11 – bo`g`iz bo`shlig`i; 12 – tovush paychalari, ovoz oralig`i; 13 – qalqonsimon tog`ay; 14 – xalqasimon tog`ay; 15 – dimog`; 16 – yumshoq tanglay; 17 – kichik til; 18 – bo`g`iz; 19 – piramidasimon tog`ay; 20 – qizilo`ngach; 21 – kekirdak (traxeya), nafas yo`li.

Lug'at:

Phone – grekcha: tovush.

Acustikos – grekcha: eshitilish.

Amplitudo – lotincha: ko'lam.

Timbre – fransuzcha: tovush bo'yog'i, sifati; bo'yoqdorlik.

Oberton – nemischa: qo'shimcha ohang.

Sillabemos – grekcha: bo'g'inga teng ma'nosida.

Aksentema – lotincha: urg'u.

Intonema – lotincha: baland tovush bilan talaffuz etish.

7- mavzu. UNLI FONEMALAR VA ULARNING TASNIFI

reja:

1. Ta'rif.

2. Tasnif.

3. Tavsif.

4. Xulosa.

Fonetikaning unli fonemalar tizimini o'rganadigan qismi **vokalizm** deyiladi. O'pkadan chiqayotgan havo oqimining bo'g'iz bo'shlig'ida nutq a'zolarining qarshiligiga uchramasdan, nutq paychalarining tebranishidan hosil bo'ladigan va faqat un (ovoz) dangina iborat bo'lgan nutq tovushlariga **unli fonemalar** deyiladi.

O'zbek tilida 6 ta unli fonema bor: **i, e, a, u, o', o.**

Unli fonemalar akustik tomondan ovozning ustunligi, fiziologik jihatdan og'izning ochilish darajasi hamda lablar va tilning harakati, vaziyati bilan xarakterlanadi. Ular og'iz bo'shlig'ida tusga kiradigan sof ovoz dangina iboratdir.

Unli fonemalar quyidagi xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi.

1. Og'izning ochilish darajasiga ko'ra;
2. Tilning vertikal harakatiga ko'ra;
3. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra;

4. Lablarning ishtirokiga ko'ra;

Og'izning ochilish darajasiga ko'ra unli fonemalar 3 xususiyatga ega bo'ladi:

- 1) tor: **i, u**.
- 2) o'rta keng: **e, o'**.
- 3) keng unlilar: **a, o**.

Tilning vertikal (yuqori va quyi) harakatiga ko'ra unlilar 3 ga ajratiladi:

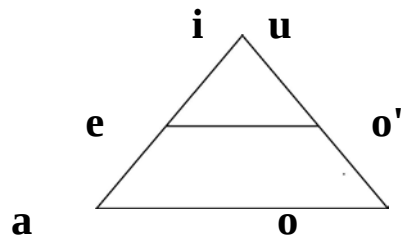
- 1) yuqori ko'tarilish unlilari: **i, u**.
- 2) o'rta ko'tarilish unlilari: **e, o'**.
- 3) quyi ko'tarilish unlilari: **a, o**.

Tilning gorizontaal (old va orqa) harakatiga ko'ra unlilar 2 xil:

- 1) til oldi unlilari: **i, e, a**;
- 2) til orqa unlilari: **u, o', o**.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unli fonemalar lablangan (**u, o'**) va lablanmagan (**i, e, a**) unlilarga ajratiladi. Lablangan unlilar talaffuzida lablar oldinga qarab cho'ziladi (cho'chchayadi). Bu holat lablanish (labializatsiya) deyiladi. **o** unlisi **u** va **o'** unlilariga yaqin talaffuz qilinganligi bois **yarim lablangan** hisoblanadi.

Unlilarning tasnifini jadvalda quyidagicha tasvirlash mumkin:

Bu jadvalda uchburchakning chap tomonida til oldi, lablanmagan unlilarni, o'ng tomonida esa til orqa, lablangan unlilar ajratilgan. Bunda faqat **o** unlisining lablanish-lablanmaslik darajasi e'tiborga olinishi lozim.

Til oldi yoki old qator unlilari (**i, e, a**)ni talaffuz qilishda tilning uchki qismi biroz old tomonga harakat qilib, lablar har uchala unlini hosil qilishda deyarli bir xil vaziyatda bo'ladi, bu unlilarning hosil bo'lishida lablarning ishtiroki sezilmaydi, lablanmaydi.

Til orqa yoki orqa qator unlilari (**u, o', o**)ni talaffuz qilishda til biroz orqaga tortilib, bu unlilardan **u** va **o'** fonemalarini hosil qilishda lablar ishtiroki seziladi, lablar oldinga cho'zilib, torayadi. Bu unlilar lablanish hodisasiga uchraydi, **o** unlisini talaffuz qilishda esa labning vaziyat deyarli **i**,

e, a unlilari holatida bo'ladi, shuning uchun bu unli lablanmagan yoki yarim lablangan sanaladi.

Tilning vertikal (yuqori va quyi) harakati va og'izning ochilish darajasiga ko'ra ham **i** va **u** unlisini hosil qilishda til biroz yuqoriga ko'tarilib, og'iz tor ochilsa, **a** va **o** unlilari talaffuzida, aksincha, til quyi tomonga harakat qilib, og'iz keng ochiladi.

Unli fonemalarning ana shu tavsifiga ko'ra ularni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

- I** – yuqori ko'tarilish, tor, lablanmagan old qator unli;
- E** – o'rta ko'tarilish, o'rta-keng, lablanmagan old qator unli;
- A** – quyi ko'tarilish, keng, lablanmagan old qator unli;
- U** – yuqori ko'tarilish, tor, lablangan, orqa qator unli;
- O'** – o'rta ko'tarilish, o'rta-keng, lablangan, orqa qator unli;
- O** – quyi ko'tarilish, keng, lablanmagan, orqa qator unli.

8- mavzu. **UNDOSH FONEMALAR VA ULARNING TASNIFI**

reja:

- 1. Ta'rif.**
- 2. Tasnif.**
- 3. Tavsif.**
- 4. Xulosa.**

Fonetikaning undosh fonemalar tizimini o'rganadigan qismi *konsonantizm* deyiladi. O'pkadan chiqayotgan havo oqimining nutq a'zolaridan birining qarshiligiga uchrashidan hamda ovoz va shovqinning ishtirokidan hosil bo'lgan nutq tovushlariga **undosh fonemalar** deyiladi.

O'zbek tilida undosh fonemalar 23 ta: **b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h.**

Ular quyidagi xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi:

1. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra;
2. Artikulyatsiya usuli yoki hosil bo'lish usuliga ko'ra;
3. Artikulyatsiya o'rni yoki hosil bo'lish o'rniga ko'ra.

Undosh fonemalar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra dastlab ikki yirik guruhga bo'linadi: **shovqinlilar** va **sonorlar**.

Undosh tovushlarning bunday bo'linishi tovush tarkibidagi ovoz yoki shovqinning miqdoriga ko'ra belgilanadi, chunki undosh tovushlar unli tovushlardan farqli ravishda faqat ovozdangina iborat emas. Ularda nutq

a'zolarining havo oqimi ta'sirida hosil bo'lgan shovqin ham mavjud bo'ladi. Tovush tarkibida ovoz va shovqinning qay darajada ekanligi shovqinli va sonorlar zidligini keltirib chiqaradi.

Tarkibida ovozga nisbatan shovqin kuchli bo'lgan undosh fonemalarga **shovqinli undoshlar** deyiladi. Shovqinli undoshlar hosil bo'lishda nutq a'zolarining qarshiligiga kuchliroq uchraydi, ana shu to'siq sof ovozga shovqin qo'shadi. Buni sekin esayotgan shamolning daraxt barglariga tegib, ularni tebratishi natijasida hosil bo'ladigan shitirlash ovoziga qiyos qilish mumkin. Shovqinli undoshlar quyidagilar: **b, v, d, g, j, z, y, k, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h**.

Tarkibida shovqinga nisbatan ovoz kuchliroq bo'lgan undoshlarga **sonor undoshlar** deyiladi. Sonor undoshlarni talaffuz qilish jarayonida ham havo oqimi ma'lum darajada nutq a'zolari qarshiligiga uchraydi, lekin to'siq kuchsiz bo'ladi, havo oqimi uchun og'iz yoki burun bo'shlig'ida ma'lum oraliq mavjud bo'ladi. Sonorlar quyidagilar: **m, n, ng, l, r**.

Sonor undoshlarni ayrim grammatik adabiyotlarda yarim unlilar ham deb yuritiladi, chunki ayrim tillarda sonorlar unli fonemalar kabi bo'g'in hosil qilish xususiyatiga ham ega. Masalan, rus tilidagi **снарка** so'zida so'z bo'g'inlari **снар-ка** tarzida emas, balki **сун-па-ка** yoki **уч-на-па-ка** tarzida ajratiladi.

Sonor undoshlar hosil bo'lishda boshqa undoshlarga nisbatan o'ziga xos xususiyatga ega, chunki burun undoshlari deb yuritiladigan **m, n, ng** undosh-larini talaffuz qilishda havo oqimi uchun burun bo'shlig'ida biroz oraliq joy hosil bo'lsa, **y** undoshi talaffuzida tilning ikki yon tomonidan, **r** undoshida esa til uchining alveollarga tegib titrashidan havo oqimi erkin o'tadi. Shu-ning uchun **y** undoshini *yon tovush*, **r** undoshini esa *titroq tovush* deb yuritiladi.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra shovqinli undoshlarning yana ikkiga – **jarangli** va **jarangsiz** undoshlarga ajratiladi. Sababi shundaki, jarangli undoshlarda jarangsiz undoshlarga nisbatan ham ovoz kuchliroq bo'ladi yoki, aksincha, jarangsiz undoshlarda jarangli undoshlarga nisbatan shovqin kuchli bo'ladi. Jarangli va jarangsiz undoshlar odatda o'z juftlariga ega bo'ladi:

Jarangli undoshlar: **b, d, z, v, g, j, g', j;**

Jarangsiz undoshlar: **p, t, s, f, k, sh, x, ch** kabi.

Undosh fonemalar artikulyatsiya usuli yoki hosil bo'lish usuliga ko'ra:

a) portlovchi undoshlar;

b) sirg'aluvchi undoshlar;

c) qorishiq (affrikativ) undoshlarga bo'linadi.

Havo jipslashgan nutq a'zolaridagi to'siqni yorib, portlash yo'li bilan hosil bo'lgan nutq tovushlari *portlovchi undosh fonemalar* hisoblanadi: **b, p, d, t, k, q, g, m, n, ng** kabi.

Havo oqimi o'zaro yaqinlashgan ikki nutq a'zosi o'rtasidagi oraliq joy orqali sirg'alib o'tsa, *sirg'aluvchi undosh fonemalar* hosil bo'ladi: **v, f, s, z, sh, y, g', x, l, h** kabi.

Hosil bo'lish o'rniga ko'ra nutq a'zolarining asosan bir yerida hosil bo'lib, bir portlovchi va bir sirg'aluvchi tovushni o'z ichiga olgan, ajratilmay talaffuz qilinadigan tovushlarga *qorishiq undosh fonemalar* deyiladi: **j (dj), ch (chsh)** va qisman – **s// ts (tt)** kabi.

r undoshi til uchining qattiq tanglayga muntazam titrab urilib turishidan hosil bo'ladi. Shuning uchun uni portlovchi undoshlar sirasiga ham, sirg'aluvchi undoshlar sirasiga ham kiritish mumkin emas.

Artikulyatsiya o'rni yoki hosil bo'lish o'rniga ko'ra undosh fonemalar *lab, til* va *bo'g'iz* undoshlariga ajratiladi.

Havo oqimi natijasida lablarning to'la yoki qisman to'sig'iga uchrab hosil bo'ladigan undoshlar *lab undoshlari* deyiladi. To'la to'siq tufayli – portlash natijasida hosil bo'ladigan undoshlarni *lab-lab* (labial), qisman to'siq natijasida – sirg'alish tufayli hosil bo'ladigan undoshlar *lab-tish* (labiodental, dental – tish) *undoshlar* deb yuritiladi.

1) lab-lab: **b, p, m, (turkiy – v)**;

2) lab-tish: **v, f**.

Til undoshlari 4 xil bo'ladi:

1) til oldi;

2) til o'rta;

3) til orqa;

4) chuqur til orqa.

Til oldi undoshlari nafaol nutq a'zolaridan **tish, milk (alveol)**lar va **tanglay** ishtirokida hosil bo'ladi. Bular:

1) til-tish: **t, d, l, n, s, z**;

2) til-milk: **sh, j, r, ch**.

Til o'rta undoshi (**y**) tilning o'rta qismining yumshoq tanglayga yaqinlashishi natijasida hosil bo'ladi.

Til orqa undoshlari (**k, g, ng**) til orqa qismining yumshoq tanglayga yaqinlashishi natijasida hosil bo'ladi.

Chuqur til orqa undoshlari (q, g', x) esa tilning eng orqa qismining yumshoq tanglayga yaqinlashishidan hosil bo'ladi.

Bo'g'iz undoshi (h) tovush paychalarining o'zaro yaqinlashishi natijasida hosil bo'ladi.

Undosh fonemalarni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

- B** – undosh, lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli.
- V** – undosh, lab-tish, portlovchi, jarangli, shovqinli
- G** – undosh, sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli
- D** – undosh, til-tish, portlovchi, jarangli, shovqinli
- Y** – undosh, til o'rta, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli
- J** – undosh, til-milk, qorishiq, jarangli, shovqinli
- Z** – undosh, til-tish, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli
- K** – undosh, sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli
- L** – undosh, til-tish, sirg'aluvchi, jarangli, sonor
- M** – undosh, lab-lab, yarim portlovchi, jarangli, sonor
- N** – undosh, lab-tish, yarim portlovchi, jarangli, sonor
- P** – undosh, lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli
- R** – undosh, til-tish, sirg'aluvchi, jarangli, sonor
- S** – undosh, til-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli
- T** – undosh, til-tish, portlovchi, jarangsiz, shovqinli
- F** – undosh, lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli
- X** – undosh, chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli
- CH** – undosh, til-milk, qorishiq, jarangsiz, shovqinli
- SH** – undosh, til-milk, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli
- Q** – undosh, chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli
- G'** – undosh, chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli
- H** – undosh, bo'g'iz, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli
- ng** – undosh, sayoz til orqa, yarim portlovchi, jarangli, sonor

Hozirgi o'zbek adabiy tilida Ff va Vv undoshlari o'ziga xos xususiyatga ega. Ff undoshi o'zbek tiliga xos undosh bo'lmay, bu tovush faqat o'zbek tiliga chetdan qabul qilingan so'zlardagina uchraydi: *fabrika, familiya, farq, farmon* kabi. Vv undoshi ikki xil xususiyatga ega: o'zbekcha so'zlarda (*hovli, ovora, kissavur*) lab-lab sirg'aluvchi; o'zlashgan so'zlar tarkibida esa (*vagon, vaqt, Vali*) lab-tish sirg'aluvchi sifatida talaffuz qilinadi.

Hozirgi o'zbek tilida talaffuzda so'zning turli o'rinlarida jarangli undoshlar jarangsizlashish xususiyatiga ega: *kitob – kitop, maktab – maktap, ketgan – ketkan* kabi.

Jonli so'zlashuv yoki dialektal xususiyatlarga ko'ra ayrim tovushlar boshqacharoq talaffuz qilinishi mumkin: *bunday – munday, yuz so'm – yus som, uchta – ushta, ketdi – ketti, o'n besh – o'mbesh* kabi.

Burun undoshi «ng»dan keyin g undoshi bilan boshlanuvchi morfemalar kelsa, ng ikkilanishi mumkin: *tong – tongngacha, otangga – otangnga* kabi.

h undoshi ayrim shevalar (masalan, Toshkent)da **h** yoki **x** undoshiga yaqin, yoki aksincha (masalan, Andijon), talaffuz qilinadi: *ham - xam, hozir - xozir* yoki *hil - hil, xil - xil* kabi.

9- mavzu. TOVUSH O'ZGARISHLARI reja:

1. Tovushlarning o'rin munosabatiga ko'ra (kombinator) o'zgarishlari.

2. Tovushlarning vaziyatiga ko'ra (pozitsion) o'zgarishlari.

3. Xulosa.

Nutq jarayonida so'z tarkibidagi tovushlar o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi va turli o'zgarishlarga uchraydi. Tovush o'zgarishlariga turli holatlar sabab bo'lishi mumkin. Ko'pincha bunday o'zgarishlarga tovushlarning o'rin munosabatlariga ko'ra joylanishi bo'lsa, ikkinchi tomondan, tovush hosil qilish, hosil bo'lgan tovushlarning so'z tarkibida birikishida nutq a'zolarining turli vaziyatda bo'lishi ham sabab bo'ladi. Bunday tovush o'zgarishlari ana shu xususiyatlariga qarab dastlab ikki yirik guruhga ajratiladi:

1. Tovushlarning o'rin munosabatiga ko'ra (kombinator) o'zgarishi.

2. Tovushlarning vaziyatiga ko'ra (pozitsion) o'zgarishi.

Tovushlarning o'rin munosabatiga ko'ra o'zgarishi. Tovushlarning so'z tarkibida joylashishi va shunga ko'ra nutq a'zolarining ta'sirida yuzaga kela-digan tovush o'zgarishlariga tovushlarning *o'rin munosabatiga ko'ra o'zgari-shi* deyiladi. Bular quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. Akkomodatsiya.

2. Assimilyatsiya.

3. Dissimilyatsiya.

4. Metateza.

Akkomodatsiya – lotincha **moslashish, uyg'unlashish** demakdir. So'z tarkibida yondosh kelgan unli tovushlarning o'zaro bir-biriga artikulyatsion-akustik jihatdan moslashishi, uyg'unlashishiga *akkomodatsiya* deyiladi.

Masalan, *kuzgi, kulgi, tulki* so'zlarining keyingi bo'g'inlaridagi **i** unlisining talaffuz va eshitilish jihatidan birinchi bo'g'indagi **u** unlisiga moyilroq talaffuz qilinishi va eshitilishi akkomodatsiyadir.

Akkomodatsiya hodisasini **singarmonizm** yoki unli tovushlarning garmoniyasi, o'zaro uyg'unlashishi, moslashishi ham deb aytish mumkin. Singarmonistik o'zgarishlarda ham xuddi shu qoidalarga amal qilinadi, ya'ni ko'p bo'g'inli so'zlarda keyingi bo'g'indagi unli tovushlar qanday bo'lishidan qat'iy nazar, birinchi bo'g'indagi unli tovushning sifatiga qarab qisman yo to'la moslashadi. Bu xususiyat o'zbek adabiy tilining ayrim shevalarida va boshqa turkiy tillarda keng uchraydi.

Akkomodatsiya yoki singarmonizm hodisasi artikulyasiya jarayonidagi turli sabablarga ko'ra yuz beradi: ba'zan lablangan unli lablanmagan unlini o'ziga moslashtiradi (*kulgi-kulgu* kabi). Natijada lab garmoniyasi yuzaga keladi. Bu *labial singarmonizm* deb yuritiladi; ba'zan uyg'unlashish yumshoq va qattiq tanglayda yuz beradi (*ota-ata* kabi). Bu *tanglay garmoniyasi* yoki *palatal singarmonizm* deb yuritiladi.

Singarmonizm hodisasi o'zbek adabiy tiliga xos emas, shuning uchun bu hodisa o'zbek adabiy og'zaki nutqida deyarli sezilmaydi.

Assimilyatsiya – lotincha *o'xshatish* demakdir. So'z tarkibidagi yondosh, noo'xshash tovushlarning artikulyatsiya talabiga ko'ra o'xshash tovushlarga aylanishiga *assimilyatsiya* deyiladi.

Masalan, *bir+ta* so'zining *bitta* shaklida talaffuz qilinishining sababi shun-daki, qator kelgan noo'xshash **r-t** undoshlarida **r** undoshini talaffuz qilish jarayonida nutq a'zolari harakatining intihosi (rekursiyasi) **t** undoshini talaf-fuz qilinish jarayonidagi nutq a'zolari harakatining ibtidosi (ekskursiyasi) bilan qo'shilib ketib, keyingi tovush (**t**) ekskursiyasi (ibtidosi) oldingi tovush (**r**) rekursiyasi (intihosi)ni o'ziga o'xshatib oladi va natijada **t** undoshining ta'sirida **r** undoshi **t** ga aylanadi: *birta – bitta* kabi.

Assimilyatsiya **progressiv** va **regressiv** bo'ladi. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga moslashtirsa (*ketdi – ketti, aytdi – aytti, yurakga – yurakka, tokqa – tokka* kabi) **progressiv assimilyatsiya**, aksincha, agar keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtirsa (*birta – bitta, yigitcha – yigichcha, nonvoy – novvoy, yozsin – yossin* kabi) **regressiv assimilyasiya** deyiladi.

Assimilyatsiya **to'liq** va **to'liqsiz** bo'ladi. Agar bir tovush ikkinchi tovush-ni o'ziga to'la moslashtirsa (*tuzni – tuzzi, tuzsa – tussa* kabi) **to'liq assi-milyatsiya**, aksincha, bir tovush ikkinchi tovushni o'ziga qisman moslash-tirsa (*o'sdi – o'sti, oshga – oshka* kabi) **to'liqsiz assimilyasiya** deyiladi. Keyingi misollardan ko'rinadiki, **sd-st** va **shg-shk** o'zgarishlarida tovushlar-ning o'zaro ta'siri yo'qqa o'xshab ko'rinadi, aslida har ikki misolda ham oldingi jarangsiz undoshlar (**s, sh**) keyingi jarangli undoshlarni (**d, g**) faqat jarangsizlashtirgan, lekin tamoman o'ziga o'xshatib ololmagan (**sd-ss, shg-shsh** kabi), shuning uchun bu assimilyatsiyalar to'liqsiz, progressiv assimilyatsiyalardir.

Assimilyatsiya **kontakt** va **distakt** holatlarda ham bo'ladi. Kontakt assimilyatsiyada yonma-yon tovushlar o'zaro ta'sir qilsa (*ketgan – ketkan* kabi), distakt assimilyatsiyada o'zaro ta'sir qiluvchi tovushlar orasida boshqa tovush (ko'pincha unli) bo'ladi: *kitob – kitop* kabi. Bunda ham jarangsiz **t** undoshi jarangli undoshni jarangsizlashtirgan.

Dissimilyatsiya – noo'xshashlik, o'xshashlikning buzilishi demakdir. Dissimilyatsiya assimilyatsiyaning aksidir. So'z tarkibidagi o'xshash tovushlarning noo'xshash tovushlarga aylanishiga *dissimilyatsiya* deyiladi: *zarur – zaril, murdor – muddor, mumkin – mungkin* kabi.

Dissimilyatsiya ham **progressiv** va **regressiv**, **to'liq** va **to'liqsiz**, **kontakt** va **distakt** holatda bo'ladi. Misollar:

zarur – zaril: progressiv, to'liq, distakt dissimilyatsiya;

koridor – kolidor: regressiv, to'liq, distakt dissimilyatsiya;

futbol – fudbol: regressiv, to'liqsiz, kontakt dissimilyatsiya;

bomba – bonba: regressiv, to'liqsiz, kontakt dissimilyatsiya.

Murdor – muddor, mumkin – mungkin so'zlari tarkibidagi tovush o'zgarishlarida ham assimilyatsiya, ham dissimilyatsiya holatlari yuz bergan bo'lsa (**rd>dd, mk>ngk** kabi), *tug+gan – tukkan* (**gg>kk**) so'zlarida avval keyingi **g** undoshi oldingi **g** undoshini **k** undoshiga (regr.diss.), so'ng oldingi **k** undoshi keyingi **g** undoshini **k** undoshiga (prog.ass.) aylantirgan.

Metateza – o'rin almashtirish demakdir. So'z tarkibida qator kelgan ikki undoshning o'rin almashish hodisasiga *metateza* deyiladi.

Misollar: *daryo – dayro, yomg'ir – yog'mir, supra – surpa, tuproq – turpoq, aylanmoq – aynalmoq, kiprik – kirpik, o'rganmoq – o'granmoq, yamlamq – yalmamoq, ahvol – avhol, to'g'ramoq – to'rg'amoq, tebratmoq – terbatmoq* kabi.

Metateza hodisasi maxsus fonetik qonuniyat asosida emas, balki ayrim so'zlarning talaffuzidagi yengillik asosida maydonga keladi.

Tovushlarning vaziyatiga ko'ra o'zgarishi. Tovushlar ba'zan talaffuz talabi va ayrim tovushlarning o'rinlashish, joylashish qonuniyatlariga ko'ra ham o'zgarishga uchraydi. Talaffuz me'yori va o'rin munosabatlariga ko'ra yuz beradigan fonetik o'zgarishlarga tovushlarning vaziyatiga ko'ra o'zgarishi yoki pozision o'zgarishlar deyiladi. Bunday tovush o'zgarishlarining quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Reduksiya.	6. Apokopa.
2. Eliziya.	7. Sinkopa.
3. Proteza.	8. Diereza
4. Epenteza.	9. Sinerezis.
5. Prokopa.	10. Gaplogiya

Reduksiya – lotincha, aslida *orqaga qaytish* ma'nosida bo'lib, so'z tarkibida urg'usiz bo'g'indagi unli tovushning yoki bir bo'g'inli so'zlarda undoshlararo vaziyatdagi tor unlilarning qisqarishidir. So'z tarkibidagi ayrim unli tovushlarning sifat jihatdan odatdagidan ko'ra qisqaroq talaffuz qilinishiga *reduksiya* deyiladi. Misollar: *bir* – *b:r*, *bil* – *b:l*, *biz* – *b:z*, *bilan* – *b:lan*, *biroq* – *b:roq* kabi.

Eliziya. So'z tarkibidagi ayrim tovushlarning tushish hodisasiga *eliziya* deyiladi. Eliziyaning bir qancha ko'rinishlari mavjud: 1) ayrim egalik qo'shimchasini olgan so'zlarda o'zakdagi keyingi unli tushib qoladi: *shahar* – *shahrim*, *o'g'il* – *o'g'li*, *singil* – *singlim* kabi; 2) unli bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishidan unlilardan biri tushib qoladi: *yoza oldi* – *yozoldi*, *bora oladi* – *boroladi* kabi; 3) undosh bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishida keyingi unli tushib qoladi: *borar ekan* – *borarkan*, *kelgan emish* – *kelganmish* kabi; 4) so'z tarkibidagi bir necha tovush (unli-undosh) tushib qoladi: *Abdusalom* – *Absalom*, *Abdu-jabbor* – *Abjabbor*, *Muhammadkarim* – *Matkarim* kabi. Bular eliziyaning yuqori – murakkablashgan ko'rinishidir. Eliziyaning murakkablashishi natija-sida so'zlarning qisqargan shakli hosil bo'ladi.

Proteza. Tarixan so'z boshida qo'llanmaydigan va so'z boshida qator kelgan undosh fonemalardan oldin bir unli tovushining orttirilishiga *proteza* deyiladi. Misollar: *shkaf* – *ishkaf*, *stol* – *ustol*, *rus* – *o'ris*, *stakan* – *istakan* kabi.

Epenteza. So'z oxiridagi qator kelgan undosh fonemalardan keyin bir unli tovushning orttirilishiga *epenteza* deyiladi. Masalan, *tank* – *tanka*, *kiosk* – *kioska*, *blank* – *blanka*, *bank* – *banka*, *otpusk* – *otpuska* kabi.

Prokopa. So'z boshida ayrim undosh fonemalarning tushirilish hodisasiga *prokopa* deyiladi: *yiroq* – *iroq*, *yog'och* – *og'och*, *yirtilmoq* – *irtilmoq*, *yigirmoq* – *igirmoq* kabi.

Apokopa. So'z oxirida qator kelgan undosh fonemalardan birining tushirilishiga *apokopa* deyiladi. Misollar: *sust* – *sus*, *g'isht* – *g'ish*, *go'sht* – *go'sh*, *daraxt* – *darax*, *Toshkent* – *Toshken*, *Samarqand* – *Samarqan* kabi.

Sinkopa. So'z tarkibida qator kelgan undosh fonemalar o'rtasida bir unli tovushning orttirilish hodisasiga *sinkopa* deyiladi: *plan* – *pilan*, *tramvay* – *tiramvay*, *plug* – *piluk*, *kran* – *kiran*, *qirq* – *qiriq*, *baxt* – *baxit*, *daraxt* – *daraxit* va boshqalar.

Diereza. So'z tarkibida qator kelgan undosh tovushlardan birining tushirilishiga *diereza* deyiladi. Masalan, *sentner* – *sentir*, *poveska* – *poveska*, *tonggi* – *tongi*, *Munavvar* – *Munavar*, *Mukarram* – *Mukaram*, *Muhabbat* – *Muhabat* kabi.

Sinerezis. So'z tarkibida qator kelgan unli fonemalarning tushirilish hodisasiga *sinerezis* deyiladi. Misollar: *Saodat* – *Sodat*, *maorif* – *morif*, *sanoat* – *sanot*, *matbaa* – *matba* kabi.

Gaplologiya. So'z tarkibida qator kelgan bir xil so'z bo'g'inlaridan birining tushirilish hodisasiga *gaplologiya* deyiladi. Misollar: *stepependiya* – *stependiya* (asli *stepependiya* < *stepen* – daraja, *pendiya* – nafaqa, darajaga ko'ra nafaqa demakdir), *morfologiya* – *morfologiya*, *mineralologiya* – *mineralologiya*, *tragikokomediya* – *tragikomediya*, *morfofonologiya* – *morfonologiya* va b.

10- mavzu. URG'U VA BO'G'IN HAQIDA MA'LUMOT

reja:

1. Urg'u haqida ma'lumot.
2. Urg'uning turlari:
 - a) o'rniga ko'ra: erkin va turg'un urg'u;
 - b) sifatiga ko'ra: dinamik va melodik urg'u;
 - c) so'z (leksik) va gap (mantiqiy) urg'usi;
 - d) bosh va ikkinchi darajali urg'u.
3. Urg'u olmaydigan ayrim shakllar.

4. Bo'g'in va uning tasnifi.

5. Ochiq bo'g'in va yopiq bo'g'in.

6. Xulosa.

So'z bo'g'inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq aytilish hodisasiga **urg'u** deyiladi. So'zda faqat unli tovushlarga urg'u oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarda urg'u olgan bo'g'in boshqalariga nisbatan kuchliroq, zarb bilan aytiladi. Masalan, *kito□b*, *kitobi□n*, *kitobda□h* kabi.

So'z bo'g'inlarida urg'uning qo'llanilishi hamma tillarda bir xil emas. Urg'u tushadigan bo'g'in o'rin jihatidan farqlanadi, shunga ko'ra urg'u dastlab **erkin urg'u** va **turg'un** (bog'li) **urg'uga** ajratiladi.

Erkin urg'u so'zning istagan bo'g'iniga tushishi mumkin. Masalan, rus tilidagi urg'u erkin urg'udir, shuning uchun u so'zning boshida ham, o'rtasida ham, oxirida ham kela oladi: *a□llas*, *tra□ktor*, *moloko* kabi. O'zbek tili urg'usi turg'un (bog'li) urg'udir, chunki o'zbek tilida urg'u doim so'zning oxirgi bo'g'inida keladi, bu, ayniqsa, so'zlar turli qo'shimchalar olib kengayganda yaqqolroq ko'zga tashlanadi: *ishchi*, *ishchila□t*, *ishchilarimi□z*, *ishchilarimizga□kabi*. Urg'uning erkin bo'lishi ba'zan so'z ma'nolarini farqlash va, ayniqsa, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish uchun katta xizmat qiladi.

Masalan, *qatlama□* – ot, *qatla□ma* – fe'l; *ho□zir* – payt, ravish, *hozi□t* – mavjud-lik, ot kabi ma'no farqlasa, *televizor* so'zi to'g'ri talaffuz normasini belgilab beradi: *televizo□r* emas, *televi□zr* kabi. Hatto so'nggi urg'usiz bo'g'indagi **o** tovushi nol darajaga yaqinlashadi.

Urg'u sifatiga ko'ra **dinamik** (*kuch*) **urg'u** va **melodik** (*musiqiy – cho'ziq*) **urg'uga** ajratiladi. O'zbek tili urg'usi dinamik urg'udir, chunki bunda urg'u tushgan bo'g'in boshqalariga nisbatan kuchliroq aytiladi va urg'usiz bo'g'inlardan ko'ra aniqroq talaffuz qilinadi: *shaharliklarda□h* kabi. Musiqaviy urg'uda zarb kuchli bo'lmay, ohang kuchli bo'ladi. Xitoy, yapon, litva, rus va boshqa tillari urg'usi musiqaviy urg'udir. Buni o'zbek tilidagi infinitiv, vokativ, ritorik so'roq gaplarda, shuningdek, erkalash, olqishlash, suyish va hurmat ma'nolarini anglatadigan vositalarda (*uka-a-jon*, *yo'g'e-e*, *do-o-od* kabi) kuzatish mumkin.

Urg'ular qanday til birliklarida qo'llanishiga ko'ra ham ikkiga bo'linadi: **so'z urg'usi** (leksik) va **gap urg'usi** (logik – mantiqiy).

Gap urg'usi yoki mantiqiy urg'u gap tarkibidagi so'zlardan biriga tushiriladi. Urg'u olgan so'z yoki bo'lak gap tarkibidagi boshqa so'z yoki bo'laklarga nisbatan ajratilib aytiladi (bunda ohangning ahamiyati katta), diqqat

urg'uli so'zga qaratiladi, aynan shu so'z yo bo'lakdan anglashilgan ma'no ajratiladi, bo'rttiriladi. Bunday holatda gapda so'zlar yoki bo'laklarning tartibida ham o'zgarish yuz berishi mumkin, chunki so'z urg'usidagi kabi gap urg'usida ham urg'uli so'z yoki bo'lak har vaqt gap oxiriga intiladi. Qiyoslang:

Bugun kinoga me $\square$ h bordim – sen emas;

Men kinoga bug $\square$ un bordim – kecha emas;

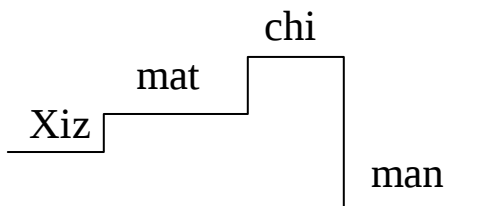
Men bugun kin $\square$ oga bordim – teatrqa emas;

Men bugun kinoga bor $\square$ dim – bormay qolmadim kabi.

Yoki *Salim ukam injener bo'ldi* gapida ham ohangning o'ziga xos o'zgarishini kuzatish mumkin.

So'z urg'ulari ahamiyat jihatdan bosh (bilamchi) va ikkinchi darajali (ikkilamchi) urg'ularga ajratiladi, lekin uning so'z ma'nosini farqlash yoki talafuz uchun qiymati uqadar sezilmaydi, bo'g'inlarning kuchli-kuchsizliginigina farqlaydi, xolos.

Masalan, «**xizmatchiman**» so'zida buni quyidagicha tasvirlash mumkin:

O'zbek tilida so'zlar affikslar olib kengayganda, urg'uning ham so'nggi bo'g'inga ko'chishini, almashinishini (*ishchi-ishchilar* kabi) kuzatdik. Biroq tilda shunday affiks va affiks-yuklamalar borki, ular umuman urg'u olmaydi. Shuning uchun ular so'z oxirida kelganda ham, urg'u shu bo'g'inga ko'chmay, oldingi bo'g'inda qoladi: *aytdimku*, *bizlargina* kabi.

Quyidagi affiks va affiks-yuklamalar odatda urg'u olmaydi:

1) -mi, -ku, -chi, -da, -yoq (oq) kabi affiks-yuklamalar: *bo $\square$ -mi?* *ke $\square$ dimi?* *oldila $\square$ -ku*, *si $\square$ -chi?*, *ertasiga-yoq*;

2) kesimlik affikslari: *men ishchi $\square$ man*, *sen talaba $\square$ an*, *u shoi $\square$ dir*.

3) kesimlik affikslariga xos ayrim tuslovchi qo'shimchalar: *ishlaga $\square$ man*, *o'qi $\square$ man*;

4) -cha affiksi: *mardla $\square$ cha*, *yuzla $\square$ cha*;

5) -gina affiksi: *bizla $\square$ gina*;

6) -ta affiksi: *be $\square$ hta*, *yuz mi $\square$ hta*;

7) bo'lishsizlik affiksi -ma: *so' $\square$ ama*, *a $\square$ ytma*;

8) -day, -dek affikslari: *se $\square$ day*, *olma $\square$ dek*, *mu $\square$ httakina* kabi.

Urg'u haqidagi bu qoidalarni o'zbek tiliga chetdan qabul qilingan so'zlarda tadbiq qilib bo'lmaydi, chunki bunday so'zlar, ayrim holatlarni hisobga olma-ganda, o'zbek tilida ham o'z xususiyatini saqlab qoladi: *alba^hta*, *umu^hman*, *ha^hmma*, *progra^hmma*, *akade^hmik* kabi.

Bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovushlar birikmasidan, ba'zan bir tovushdan iborat bo'lgan so'zning qismiga **bo'g'in** deyiladi. Masalan: otamiz so'zida uch bo'g'in bor. O'zbek tilida bo'g'in unli tovushlarsiz tuzilmaydi. So'zda qancha unli tovush bo'lsa shuncha bo'g'in bo'ladi.

Bo'g'in dastlab ikki tomonlama tasnif qilinadi:

1. Bo'g'inning qanday tovush bilan tugashiga qarab:

a) **ochiq bo'g'in**

b) **yopiq bo'g'in** ga bo'linadi.

Unli tovush bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: o-na, o-ta, o-pa.

Undosh tovush bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** deyiladi: mak-tab, rah-bar, shax-mat.

2. Bo'g'inning urg'u olish olmasligiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) **urg'uli bo'g'in;**

b) **urg'usiz bo'g'in.**

Urg'u qabul qilgan bo'g'inlar **urg'uli bo'g'in** deyiladi. M: mak-tab, ki-tob-lar.

Urg'usi bo'lmagan bo'g'in **urg'usiz bo'g'in** deyiladi.

Bir bo'g'in bittadan tortib to'rttagacha, ruscha-internasional so'zlarda beshtagacha tovushdan iborat bo'ladi: *ona*, *bosh*, *tekst*.

O'zbek tilida bug'inlarning asosiy tiplari quyidagilar:

1. Bir unlidan iborat bo'g'inlar: *u*, *e*, *o*.

2. Bir unli bir undosh: *un*, *uch*.

3. Bir unli ikki undosh: *bur*, *daf-tar*.

4. Bir unli uch undosh: *do'st*, *mard*.

5. Bir unli to'rt undosh: *tekst*, *punkt* kabi.

O'zbek tilida bo'g'in muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Undan birinchi sinfda savod o'rgatishda, she'riyatda vazn o'lchovida hamda yozuvda bir yo'ldan ikkinchi yo'lga ko'chirishda foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi bo'g'in adabiyotshunoslikdagi hijo tushunchasiga to'g'ri keladi. Hijo – arabcha bo'g'in demakdir. She'rdagi so'zning bir nafas zarbi bilan talaffuz etiladigan qismi, ya'ni she'rni nutq o'lchovidagi dastlabki

ritmik birlik hijodir. Hijo ba'zan bo'g'indan farqli o'laroq undosh tovushning o'zidan ham tuzilishi mumkin.

Vasl bog'i ichra sendek shoxi zolim ko'rmadim.

Ishq kuyida o'zimdek notavone topmadim (A.Navoiy) baytidagi vasl, ishq so'zlaridagi **l** va **q** undoshlari mustaqil hijoni tashkil etadi.

11- mavzu. O'ZBEK YOZUVLARI TARIXIDAN. ALIFBO.

Reja:

1. Eng qadimgi yozuvlar.
2. O'rxun-Enasoy yozuvi.
3. Arab yozuvi.
4. Yangi o'zbek alifbosi – milliy yozuv.
5. Xulosa.

Markaziy Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari va yozuvchilari asarlarida, toshlarda bitib qoldirilgan yozuvlar va boshqa materiallarda bayon qilingan.

Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimda turli yozuvlardan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv tizimini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari *oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, kushon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, o'rxun (runik), uyg'ur, arab, lotin, kirill* kabi bir qancha yozuvlardan foydalangan. O'rxun – runik yozuvini barcha turkiy xalqlar birgalikda ijod qilgan.

Sobiq sho'rolar davrida deyarli barcha Sharq xalqlari bilan bir qatorda avval lotin, keyinchalik esa rus grafikasiga asoslangan yozuvni qabul qilish o'zbek xalqi hayotida o'ziga xos hodisa bo'ldi.

Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida *klinopis* (mixxat) yozuvi ishlatilar (er. avv. V asr), ayrim joylarda esa xalqaro diplomatik muomalada *oromiy* yozuvi qo'llanilar edi. Oromiy yozuvi klinopisdan oddiy va qulay edi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III-I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda *yunon* va *karoshta* yozuvlari ham ishlatilgan.

Eramizning boshlarida *so'g'd* yozuvi qo'llanila boshladi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asrning oxiri va III asrning boshlarida

Xorazm shohi chiqargan pullarda *xorazm* yozuvi uchraydi. Bu yozuv O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yozuviga yaqin edi.

V-VII asrlar davomida turkiy xalqlar *o'rxun-enasoy* nomli yozuvdan keng foydalanganlar. Bu yozuv ba'zan *runik* yozuvi deb ham yuritiladi. Enasoy daryosi havzasidan topilgan *o'rxun* yozuvi yodgorliklari haqida dastlab XVIII asrning boshlarida rus xizmatchisi Remezov xabar berdi. Keyinroq shved ofitseri Iogann Stralenberg shu daryo havzasida noma'lum yozuvli tosh borligini qayd etadi. Bu haqda olim Messershmidt ham o'z asarlarida ma'lumot berib o'tadi. Ammo uzoq vaqt davomida olimlar bu yodgorliklarni o'qishga, uning qaysi xalqqa tegishli yodgorlik ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'la olmadilar.

XIX asrning birinchi choragida «Сибирский вестник» («Sibir xabar-lari») jurnalida Grigoriy Spasskiyning Enasoy yodgorliklari haqida maqo-lasi bosiladi. Bu maqola lotin tiliga tarjima qilinib, ko'p mamlakatlarning olimlariga ma'lum bo'ladi. Lekin turli mamlakat olimlari uni turlicha talqin qila boshlaydilar.

1890 yilda Fin-Ugor ilmiy jamiyati O'rxun daryosiga arxeologik ekspe-ditsiya uyushtiradi. 1891 yil esa Rossiya Fanlar akademiyasi akademik V.V.Radlov boshchiligida O'rxunga katta ekspeditsiya yubordi. 1892 yilda bu ekspeditsiyaning ish natijalari ikkita atlas holida nashr qilinib, ularda noma'lum yozuv yodgorliklarining surati, ular topilgan joylarning tarhi, xaritasi va boshqa ma'lumotlar berilgan edi. Yodgorliklarning birinchi bo'lib daniyalik olim Vilgelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ldi. U bu yodgorlik-larni o'qishda turli alfavitlarga tayanmay, ishni harflarning o'zaro nisbati va o'xshashliklarini aniqlashdan boshladi. Turkiy tillardagi ba'zi bir tovushlar-ning qator kelish yoki kelmaslik holatini o'rganib, uni yodgorlikka solishtirib ko'rdi. U yodgorlik yozuvini chapdan o'ngga qarab emas, balki o'ngdan chapga qarab o'qish kerakligini aniqladi. V.Tomsen birinchi bo'lib **turk, tangri** so'zlarini o'qib, mazkur yodgorlik turkiy halqlarga tegishli degan xulosaga keldi. 1893 yilning 25 noyabrida deyarli barcha harflarni aniqlab yodgorliklarning «siri»ni ochdi. Bu orada akademik V.V.Radlov ham 15 ga yaqin harflarni o'rganib ulgurgan edi.

V.V.Radlov o'zining va V.Tomsenning kashfiyotiga tayanib, O'rxun daryosi atrofidan topilgan bir necha yodgorliklar matnini birinchi bo'lib tarjima qildi.

Shunday qilib, Daniya olimi V.Tomsen ikki so'zni oldin o'qigan bo'lsa-da, ayni bir vaqtda rus olimi V.V.Radlovning ham bu yozuvlarni o'qishda

xizmatlari kattadir. Shunga ko'ra, ushbu yozuvlarning birinchi bo'lib o'qish va izohlab berish sohasida har ikki olimning xizmatlari ham bir xil baholanadi.

Keyinchalik O'rxun-Enasoy yozuvining yangi-yangi yodgorliklari topildi, o'rganildi va aniqlandi.

Umuman, O'rxun-Enasoy yodgorliklarini tekshirish va o'rganishda V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel, S.Y.Malov kabi rus va chet el olimlarining xizmatlari juda kattadir. Hozirgi vaqtda ularning ishlarini yangidan yetishib chiqqayotgan yosh va iqtidorli olimlar muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari xos ayrim leksik birlik va grammatik shakllarni hozirgi o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, qirg'iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qorachoy, bolqar va boshqa turkiy tillarda uchratish mumkin. Shunga ko'ra, S.Y.Malov ta'kidlaganidek, bu yodgorliklar ko'pchilik turkiy tillar tarixini o'rganishda mushtarak bir manba sifatida juda katta ahamiyat kasb etadi.

Qisqasi, O'rxun-Enasoy yozuvi turkiy xalqlarning eng katta madaniy yodgorliklaridan hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu yozuv turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida eng qadimiy va yetuk madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Ko'rinadiki, mazkur yozuv ham tarixiy, ham siyosiy, ham madaniy jihatdan beqiyos o'rin tutadi.

VI-VII asrlardan boshlab turkiy halqlar va mo'g'ullarda *uyg'ur alfaviti* qo'llangan. Akademik V.V.Radlovning ta'kidlashicha, bu alfavit turkiy xalqlar orasida ancha keng ishlatilgan.

XIV-XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Me'rojnoma», «Tazkirai avliyo» kabi asarlar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Hatto 1469 yilda tuzilgan Umar Shayx yorlig'i ham uyg'urcha yozilgan.

Qadimgi uyg'ur yozuvi bilan ish ko'rish ayrim yozma adabiy tillarga ham o'z ta'sirini o'tkazdi va sezilarli iz qoldirdi. Masalan, qadimgi uyg'ur tiliga xos bo'lgan bir qancha morfologik, leksik, fonetik elementlarni Navoiygacha yaratilgan ko'pgina yodgorliklarda uchratamiz.

VII-VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinadi va shundan keyin barcha O'rta Osiyo xalqlari qatori o'zbek xalqi ham arab yozuvi bilan ish ko'ra boshlaydi. Shuning uchun bu davrdan boshlab, turkiy olimlarning deyarli barcha asarlari asosan arab alifbosida bitilgan.

Arab yozuvi o'zbek tili xususiyatlariga ko'p jihatdan muvofiq kelmas edi. Bundan tashqari, bu yozuv o'zbek xalqini yanada kuchliroq asoratda tutish,

ekspluatasiya qilish va avvalgi yozuvni yo'qotib yuborish yo'lida arab assimilyatorlari qo'lida qurol bo'lib xizmat qildi. Arab alifbosida 28 ta harf mavjudligiga qaramay, ularning 4 ko'rinishda (7 harf bundan mustasno) yozilishi o'zbek xalqining savodli bo'lishiga sira yordam bermas edi. Arab aristokratlari mehnatkash xalqni abadiy nodonlikda saqlash maqsadida arab alifbosining *xatti nash*, *xatti ta'liq*, *xatti shikasta*, *xatti kufiy*, *xatti rayhoni*, *xatti suls* kabi juda murakkab shakllarini va turlarini joriy qildilar.

Arab alifbosi, yozilishi jihatidan murakkab bo'lishi bilan birga, u o'zbek tilining maxsus tovushlarini ifoda eta olmas edi. Arab yozuvining bu nuqsonlarini sezgan ayrim olimlar, faylasuflar, ilg'or kishilar unga o'z salbiy munosabatlarini bil-dirdilar, ba'zilari, chunonchi, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining «**Xatti Bobur**» yozuvini yaratdi. Lekin bunday ilg'or tadbirlar, o'sha zamonda amalga oshmay, e'tiborsiz qolib ketdi.

Arab yozuvi Oktabr to'ntarishi (1917 yil) dan keyin ham bir necha yillar davomida amalda bo'ldi. Biroq, endilikda arab yozuvi madaniyatning talablariga to'la javob bera olmay qoldi, bu yozuv xalqni tez orada yoppasiga savodli qilish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni ko'plab bostirish, gazeta, jurnallarni xalq orasiga tezda tarqatish ishiga to'sqinlik qiladi tamg'asi bosila boshladi. Natijada 1929 yildan o'zbek yozuvi *lotinlashtirilgan alifboga* ko'chirildi. Bu yozuv turkiy tillardagi tovushlar xususiyatini, xususan, ularga xos fonetik hodisalarni berishda arab alifbosiga nisbatan birmuncha qulayliklarga ega edi, ammo 1940 yilda sobiq sho'rolar hududida yoppasiga *kirill alifbosiga* o'tishga qaror qilindi (Boltiqbo'yi davlatlari – Litva, Latviya, Estoniya va Kavkaz davlatlaridan Gruziya, Armaniston bundan mustasno qoldi) va bu yozuv 1991 yilgacha o'zbek xalqning ham «milliy» yozuvi sifatida amal qildi.

1993 yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi *lotin alifbosini* milliy yozuv sifatida qabul qilishga va bu yozuvga o'tishga qaror qildi. Lotin alifbosi o'zbek xalqi mustaqilligining bir belgisi sifatida namoyon bo'ldi.

Bola ulg'ayib, maktab tarbiyasini ola boshlar ekan, bunda u o'z-o'zidan tilshunoslik fani bilan ham tanishishga kirishadi. Chunki u yozishni, fikrlashni o'rganmog'i lozim bo'ladi. Albatta, millatning o'z yozuviga ega bo'lishi uni yondosh, qardosh millatlardan farqlovchi, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir.

Tobelik va mustaqillik teskari nisbatdagi tushunchalar ekanligi izohtalab emas. Ulardan birining kuchayishi boshqa-sining susayishiga olib keladi. Shu boisdan o'zga millat va xalqlarga o'z ta'sirini o'tkazishni maqsad qilib

olgan har qanday zo'rlik saltanati yoki mafkura ularga o'z yozuvini singdirish va ommalashitirishni birinchi o'ringa qo'yadi. VII asrdan boshlab islomiy mafkura Markaziy Osiyo xalqlariga arab yozuvini singdira boshladi va mahalliy *dulbarjin*, *sug'diy*, *xorazmiy* kabi yozuvlarni siqib chiqarishga intildi. Shuningdek, XX asrning 20-yillaridan boshlab sho'ro mafkurasi ham soxta baynalmilalchilik shiori ostida zimdan milliy rang-baranglikdan voz kechish, yagona xalqni tarkib toptirish uchun xalqlarga Kirill yozuvini singdirish harakatiga tushdi. Shuning uchun o'zlikni anglay boshlagan har bir xalq o'z yozuvini tiklashga, uning o'zligiga tajovuz qilgan mafkuraning ishonchli va qudratli quroli bo'lgan hukmron yozuvdan uzoqlashishga, xalos bo'lishga intiladi. O'zbek xalqi tarixida turkiy milliy ong va madaniyat ancha yuksalgan davrlarda, xususan, XI-XIII asrlarda qoraxoniylar, XIV-XV asrlarda temuriylar hukmronligi davrida arab yozuviga uyg'ur yozuvini qarama-qarshi qo'yish, uni keng ommalashtirishga urinish harakatlari ko'zga tashlanadi.

O'zbek milliy ongi shakllana boshlagan XX asrning boshlaridagi arab yozuvini isloh qilish, qolaversa, uni almashtirishga intilishlar ham mazkur maqsadga bo'ysundirilganligi bilan xarakterlanadi. Ma'rifatchilar buni milliy ongni uyg'otishning asosiy, milliy dunyoqarashdagi yangilanishlar uchun poydevor sifatida tushundilar. Shu ma'noda jadid Samad Og'amali o'g'lining «*Yangi o'zbek alifbosi o'zbek tarixiga yangi yo'l ochg'usidir*», degan fikri g'oyat purma'nodir. Shuning uchun o'z rahnamosi I.Karimov yetakchiligida milliy o'zligini jahonga ko'z-ko'z qilayotgan o'zbek xalqi ham uni topishga erishgan mafkura yozuvi – kirillitsadan voz kechishga va lotin yozuviga o'tishga muvaffaq bo'ldi. To'g'ri, yangi, istiqlol alifbosi ham o'zbek xalqning milliy yozuvi emas. Biroq, muhimi shundaki, u biz uchun birorta hukmron mafkura quroli ham emas.

Bugungi kunda o'quvchilar istiqlol yozuvi va imlosi asosida tahsil olmoqdalar. O'z yozuviga ega bo'lish, hukmron va yot mafkura kishanidan xaloslanish bola ongida milliy mafkura qaror topishiga, uning o'zligini anglashiga, shu bilan birga, uni o'zgalardan farqlay olishiga xizmat qiluvchi muhim omil ekanligi tobora oydinlashmoqda.

12- mavzu. LOTIN YOZUVI ASOSIDAGI YANGI O'ZBEK ALIFBOSI VA UNDA NUTQ TOVUSHLARINING IFODALANISHI.

reja:

1. **Tovush va harf.**
2. **Alifbo.**
3. **Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi.**
4. **Xulosa.**

Nutq tovushlari til uchun moddiy baza sanaladi. Chunki inson tili tovush tilidir. Tildagi so'zlar, iboralar, gaplar umuman, nutq ana shu tovushlar vositasi bilan shakllanadi.

Har qanday tovush biror jismning havo to'liqinida tebranishi natijasida paydo bo'ladi. Nutq tovushlari esa tovush paychalarining tebranishidan hosil bo'ladi. Nutq tovushlari – ijtimoiy hodisa. Nutq tovushlari faqat insoniyatga xos. Biz fikrimizni nutq tovushlari yordamida bayon qilamiz.

Biz nutqimizni yozma ravishda ham bayon qilamiz. Bu vaqtda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi. Yozma nutqni shakllantiruvchi, boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik grafik belgi **harf** hisoblanadi.

Harflar nutq tovushlarining yozuvdagi aksi, tasviridir. Shuning uchun har bir tilda harflar shu tilning tovushlariga qarab olinadi. Bir tovushga bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.

Harflarni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum izchillikka amal qilish maqsadida harflar muayyan tartibda joylashtiriladi. Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar tizimiga **alifbo** deyiladi.

So'zlarni alifbo tartibida joylashtirish amaliy ahamiyatga ega, jumladan, lug'atlar, kutubxona kartotekalarini, kishi familiyalari ro'yxatini tuzishda zarurdir.

Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: **a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng.**

Bulardan **a, o, o', u, i, e** unli tovushlarni, **b, v, y, k...** kabi harflar undosh tovushlarni ifodalaydi.

Har bir unli tovush alohida-alohida harflar orqali ifodalanadi. Undoshlarda bir tovushni ikki harf orqali ifodalash hollari ham uchraydi: **sh, ch, ng** kabi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1993- yil 2- sentabrda tasdiqlangan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida 29 harf va bir belgi (tutuq belgisi) bor.

O'zbek tilida jami 31 tovush mavjud. Shu tovushlardan **ts** va **s** tovushlari bitta **s** harfiga; **j** (sirg'aluvchi) va **j** (qorishiq) tovushlari bitta **j** harfiga birlashtirilgan. Alifbo:

bosma harflar	yozma harflar	bosma harflar	yozma harflar
Aa	Aa	Qq	Qq
Bb	Bb	Rr	Rr
Dd	Dd	Ss	Ss
Ee	Ee	Tt	Tt
Ff	Ff	Uu	Uu
Gg	Gg	Vv	Vv
Hh	Hh	Xx	Xx
Ii	Ii	Yy	Yy
Jj	Jj	Zz	Zz
Kk	Kk	O'o'	O'o'
LI	LI	G'g'	G'g'
Mm	Mm	Shsh	Shsh
Nn	Nn	Chch	Chch
Oo	Oo	Ngng	Ngng
Pp	Pp	'	tutuq belgisi

13- mavzu. **ORFOGRAFIYA. ORFOGRAFIK TAMOYILLAR**

reja:

- 1. Orfografiya haqida ma'lumot.**
- 2. O'zbek orfografiyasining tamoyillari.**
- 3. Xulosa.**

Orfografiya grekcha *to'g'ri yozmoq* demakdir. So'z o'zak-negizlari va qo'shimchalarini yagona tarzda yozish haqidagi qoidalar yig'indisi *orfografiya* deyiladi. Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xosdir. Orfografiya o'z navbatida orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liqdir. Lekin o'zbek orfografiyasida hali anchagina kamchiliklar va ba'zi chalkashliklar

uchraydi. Bunga sabab: 1) o'zbek alifbosidagi kamchiliklar: 2) orfoepiyaning ishlanmaganligi; 3) qo'shma so'zlar imlosining bo'sh ishlaganligidir.

O'zbek orfografiyasining tamoyillari

Tamoyil (prinsip) – lotincha *boshlanish* demakdir. Imloviy tamoyillar yozuvning poydevoridir. Orfografiyaning uchta asosiy tamoyili bor: 1) *fonetik tamoyil*; 2) *morfologik tamoyil*; 3) *tarixiy-an'anaviy tamoyil*. Bulardan tashqari, 4) *differensial tamoyil* va 5) *grafik yoki etimologik tamoyillar* ham mavjud. Lekin keyingi ikkalasi asosiy rol o'ynamaydi. O'zbek orfografiyasidagi mazkur tamoyillar o'zaro bog'liq holda ish ko'radi. Yozuvda xilma-xillikka yo'l qo'ymaslik uchun bularga qat'iy rioya qilinadi.

Fonetik tamoyil

So'z tarkibidagi nutq tovushlarining aytilishi va eshitilishiga ko'ra yozilishi *fonetik tamoyilga* xos. Bunga ko'ra so'zlar adabiy talaffuzda qanday aytilsa, shunday yoziladi. Masalan, *ong* o'zagidan *-la* affiksi bilan yasalgan so'z onгла emas, angla shaklida yoziladi, ya'ni o'zakdagi o o'rniga a talaffuz qilinarkan, xuddi shunday yoziladi. *Ishla* negizidan yasalgan *ishlovchi* so'zida a o'rniga o yoziladi. (*tara – taroq* so'zlarida ham shunday). Shuningdek, ruscha *cuēm*, *cuēmka* so'zlari ham eshitilishiga ko'ra *cho't*, *cho'tka* tarzida yoziladi.

Fonetik tamoyil orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi.

Nutqimizda *tushdi* so'zi *tushti*, *tushgan* so'zi *tushkan* tarzida talaffuz qilinadi. Ba'zan so'z oxirida bir undosh tushirilib aytiladiki (*Samarqan*, *xursan*, *pas* kabi), bu so'zlar talaffuzdan boshqacharoq yoki to'liq yoziladi. Bu holat fonetik tamoyil orfografiyaning yagona tamoyili bo'la olmasligini ko'rsatadi.

Xuddi shuningdek, alifbodagi kamchiliklar tufayli unlilar qattiq va yumshoq talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, bir xilda yoziladi: *biz*, *tiz*, *qiz*, *qish*, *ko'l*, *ko'z*, *qo'y*, *qo'zi*, *qalb*, *ona*, *qur*, *bur*, *tur*, *o'r*, *ur* kabi.

Morfologik tamoyil

Nutqdagi so'z va affikslar qanday aytilishiga ko'ra emas, balki ularning butunligiga yoki variantlaridan birini tanlab olish asosida yozish *morfologik tamoyil* deyiladi. Morfologik tamoyil so'z va morfemalarni adabiy tilda

muqim shakllarida saqlash va yozishga ko'maklashadi, yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

Masalan, *uchta* so'zi *ushta*, *kelib turibdi* so'zi *kep turipti* tarzida aytiladi. Ammo ular asliga muvofiq *uchta*, *kelib turibdi* deb yoziladi. Yoki *-lar* affiksining *-la*, *-lor*, *-nar* tarzida aytilishiga qaramay, uning butunligiga ko'ra *-lar* shaklida yoziladi. Fe'ning infinitiv shakli *-moq*, shuningdek, qo'shimchalarning deyarli hamma shakli morfologik tamoyil bo'yicha yoziladi: Egalik affikslari: *-im*, *-ing*, *-i*, kelishik afikslari: *-ning*, *-ni*, *-da*, *-dan* (jo'nalish kelishigi bundan mustasno), so'z yasovchilar ham turlicha aytilishdan qat'iy nazar, imloda o'zining bir xil morfologik shaklini saqlagan holda yoziladi. Ko'rinadiki, morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining yetakchi tamoyili bo'lib hisoblanadi.

Tarixiy-an'anaviy tamoyil

So'zlarning hozirgi talaffuz normasiga mos kelmaydigan, qadimdan o'zlashib qolgan shaklda yozilishi *tarixiy-an'anaviy tamoyil* deyiladi. Boshqacha aytganda, so'zlar hozirgi holatiga ko'ra emas, balki an'ana tusiga kirib qolgan qoidaga ko'ra yoziladi: *Chor Rossiyasi*, *pudratchi*, *fahm*, *rahm* kabi.

Hozirgi orfografiyada tarixiy-an'anaviy tamoyil asosida yoziluvchi ba'zi shakllar quyidagilar:

1. Buyruq-istak mayli (**-gin**) mumtoz adabiyotimizda qo'llanib kelgan an'ana (she'riyat talabi)ga ko'ra *-gil*, *-g'il* tarzida ishlatiladi: *borgil* // *borg'il*.

Meni kutgil va men qaytarmen (K.Simonov)

Bas, yetar, cholg'uvchi, bas qil sozingni,

Bas, yetar ko'ksimga urmagil xanjar (A.Oripov).

2. Maqsad ma'nosini anglatuvchi *-gani* shaklining *-gali*, *-g'ali*, *-kali*, *-qali* shakllari:

Ko'rgali keldingmu yor,

Kuydirgali keldingmu yor (qo'shiq).

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shaklini yasovchi *-ur* shakli:

Yulduzlar o'tiga bardosh berurman

Fazolar taftiga qilurman toqat (A.Oripov)

4.-*mu* shakli:

Sevgini tortib bo'lurmu

Toshu tarozi bilan (E.Vohidov)

Qora qoshing oy yuzingda hilol emasmu (P.Mo'min)

5. Navoiy, Fidoiy, Atoiy kabi so'zlar arab tilining qoidasini o'zlashtirish asosida orfografiyamizga kirib kelgan.

Differensial tamoyil

Talaffuzda bir-biridan aniq farqlanmaydigan yoki o'zaro farqlari deyarli sezilmaydigan darajaga kelib qolgan so'zlar yozuvda maxsus qoida bilan ajratilib yozilishi *differensiyalash* (farqlash) *tamoyili* deyiladi.

Bu tamoyil kam qo'llanadi. Ayrim misollar:

1. O'zaro yaqin, shakldosh so'zlar yozuvda tutuq belgisi yordamida farqlab qo'llanadi: *da'vo* – *davo*, *na'sha* – *nasha*, *she'r* – *sher*, *sur'at* – *surat*, *ta'qib* – *taqib* kabi.

2. Ba'zi shakldosh so'zlar talaffuzda urg'u yordamida farqlanadi. Imloda bunday so'zlarga urg'u belgisi qo'yiladi: *atlas* (karta) – *atlas* (mato), *banda* (shayka) – *banda* (qul), *aralashma* (qorishma) – *aralashma* (qo'shilmaslik).

3. *-li* va *-lik* qo'shimchalari yozuvda 1956 yilgacha farqlanmay qo'llanilar edi. 1956 yildan boshlab adabiy orfografiyamizda ularni farqlab qo'llashga o'tildi. Tegishlilik ma'nosini ifodalashda **-lik** affiksi: *shaharlik*, *qishloqlik*, *toshkentlik*; ega ekanlik ma'nosida esa **-li** affiksi qo'llana boshlandi: *otli*, *to'nli*. Buning natijasida imloda bir xillikka erishildi. Qat'iy nazar, mazkur affikslarni farqsiz qo'llash holatlari hali ham uchrab turadi. Qiyoslang: *chelakli kishi* – *chelaklik kishi* va b.

4. *-lik* affiksi bilan ham so'zlar farqlanadi: *bog'liq* – aloqador, *bog'liq* – mol yoki pichanni bog'laydigan narsa; *bo'shlik* – yuvosh, *bo'shlik* – fazo kabi.

Etimologik yoki grafik tamoyil

O'zlashgan so'zlarning qadimgi etimologik yoki grafik holatini saqlab qolish asosida yozish imloda *etimologik* yoki *grafik tamoyil* deyiladi. Boshqacha qilib aytganda, yozuvda o'zlashma so'zning etimologiyasi saqlanadi. Masalan, *Navoiy*, *Lutfiy*, *Maoniy*, *mutolaa*, *mushoira*, *muammo* kabi so'zlar ham shu tamoyil asosida yozilgan. Rus tili va u orqali o'zlashgan *rol*, *sentner*, *tender*, *kompyuter*, *bank*, *senator*, *aksiya* kabi so'zlar etimologik-grafik tamoyil asosida yozilmoqda. Shunisi xarakterliki, o'zbek tili talaffuzi uchun qiyin bo'lgan ba'zi ruscha-internatsional so'zlar hozirgi orfografik qoidalarga ko'ra, istisno tarzda, tilimizning talaffuz xususiyatlariga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi: *kiosk* – *kioska*, *propusk* – *propuska*, *otpusk* – *otpuska*, *bank* – *banka* kabi.

Ayni vaqtda orfografiya tamoyillari o'rtasida uzviy aloqa ham mavjud. Oilaviy, Navoiy kabi so'zlarning oxiridagi *-viy*, *-iy* qo'shimchalari tarixiy-an'anaviy tamoyilga ham, etimologik-grafik tamoyilga ham mos keladi.

Jo'nalish kelishigi shakli *-ga*, *-ka*, *-qa* yozilishida fonetik va morfologik tamoyillar mos keladi.

14- mavzu. «IMLO TO'G'RISIDA»GI QONUN VAUNDAGI AYRIM O'ZGARISHLAR

reja:

1. Harflar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Xulosa.

Orfografiya, ta'kidlanganidek, to'g'ri yozish qonun-qoidalarini o'rganadi. Bu qonun-qoidalarining asosini «Imlo to'g'risida»gi qonun tashkil etadi. Bu qonunda to'g'ri yozishning deyarli hamma tomonlari batafsil kiritilgan.

Lotin yozuviga o'tganimizdan keyin bu yozuvda ham «Imlo to'g'risida»gi qonun qabul qilish ehtiyoji tug'ildi va 1995- yil 24- avgustda bu dastur sessiyada muhokamaga qo'yildi.

Hozirgi «Imlo to'g'risida» qonun 7 bo'lim, 82 paragrafdan iborat.

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI. HARFLAR IMLOSI. UNLILAR IMLOSI

1. A a harfi:

1) *aka*, *alanga*, *aloqa*, *og'a*; *sentabr*, *noyabr* kabi so'zlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *bahor*, *zamon*; *savol*, *gavda*; *vasvasa* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, *vaqt*, *vahm* kabi so'zlarda a aytiladi va yoziladi.

2. O o harfi:

1) *ona*, *omon*, *quyosh*, *fido*, *baho*, *xola*, *lotin*; *mukofot*, *mahorat* kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *boks*, *poyezd*, *tonna*, *talon*; *agronom*, *mikrofon*; *direktor*, *termos* kabi o'zlashma so'zlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. I i harfi:

1) *ish*, *iz*, *qil*; *xirmon*, *ilhom*, *ikki*, *ixtisos*, *shoyi*, *tulki*; *volida*, *piramida*; *bilan*, *biroq*, *sira*, *qishloq*, *chiroq* kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *o'tin, o'rik, bo'lim* kabi oldingi bo'g'inida **o'** unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida **i** aytiladi va yoziladi.

4. U u harfi

1) *uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuq, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley* kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmovuy* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida **o** unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi **v** undoshidan keyin u aytiladi va yoziladi.

5. O' o' harfi , *o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin* kabi so'zlarda orqa qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. E e harfi *ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; e'lon, ne'mat, she'r* kabi so'zlarda old qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga ba'zan y undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

a) ia: *material, milliard, radiator; tabiat, shariat* kabi;

b) io: *biologiya, million, stadion, radio* kabi;

d) ai: *mozaika, ukrain, said, maishat* kabi;

e) oi: *alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila* kabi;

f) ea: *teatr, okean, laureat* kabi;

2) ae, oe unlilari so'z ichida kelganda ikkinchi unli y aytilsa ham, asliga muvofiq e yoziladi: *aerostat, poema* kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* va boshqalar.

UNDOSHLAR IMLOSI

8. B b harfi

1) *bobo, bahor, bir, majbur, zarb* kabi so'zlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *kitob, yuzlab, kelib* kabi so'zlar oxirida p aytilsa ham, b yoziladi;

3) *qibla, tobla* kabi so'zlarda ba'zan v aytilsa ham, b yoziladi.

9. P p harfi *paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop* kabi so'zlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. V v harfi

1) *ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan* kabi so'zlarda ovozdor sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *avtobus, avtomat* kabi o'zlashma so'zlarda **v** ba'zan **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

11. F f harfi

1) *fan, fe'l, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof* kabi so'zlarda jarangsiz sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *fasl, fayz, Fotima, fursat* kabi so'zlarda **f** tovushi ba'zan **p** aytilsa ham, asliga muvofiq **f** yoziladi.

12. M m harfi *moy, muborak, tomon, ilhom* kabi so'zlarda ovozdor lab-lab burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. D d harfi

1) *dala, odat, bunyod, modda, jiddiy* kabi so'zlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *obod, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxo'r* kabi so'zlarda **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

14. T t harfi *tong, tun; butun, o'tin, o't, kut* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Z z harfi

1) *zar, zamon; toza, o'zbek; yoz, goz* kabi so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *iztirob, izquvar, bo'zchi, tuzsiz* kabi so'zlarda jarangsiz undoshdan oldin **s** aytilsa ham, **z** yoziladi.

16. S s harfi *sag', somon, oson, asos, olmos* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. Sh sh harflar birikmasi *shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

S h harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga tutuq belgisi (') qo'yiladi: *Is'hoq, as'hob* kabi.

18. J j harfi

1) *jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj* kabi so'zlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *jurnal, proyektor; gijda, aidar, tiraj* kabi o'zlashma so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. Ch ch harflar birikmasi *choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchun, bichiqchi; kuch, kech* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. R r harfi *rahmat, rohat, orom, doira, bar, diyor* kabi so'zlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. L l harfi *lola, loyiq, la'I, iloj, mahal* kabi so'zlarda sirg'aluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. N n harfi:

1) *non, nomus; ona, tana; bilan, tomon* kabi so'zlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *shanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, ko'rinmaslik* kabi so'zlarda **n** tovushi ba'zan **m** aytilsa ham, **n** yoziladi.

23. G g harfi *gul, go'zal; ega, gugurt; teg, eg* kabi so'zlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. K k harfi *ko'l, ko'yiak; uka, moki; tok, bilak* kabi so'zlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. Y y harfi *yo'l, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuya, dunyo, tayyor; soy, tuy* kabi so'zlarda til o'rta sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. Ng ng harflar birikmasi *yangi, ko'ngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, ming, teng* kabi so'zlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. Q q harfi *qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangsiz portlavchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. G' g' harfi *g'oz, bag'ir, tog'* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. X x harfi *xabar, xo'roz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. H h harfi *hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh* kabi so'zlarda jarangsiz sirg'aluvchi bo'g'iz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) *baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht* kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi o'zlashma so'zlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu

tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall Qlar q metallar, kilogramm Q mi q kilogrammi* kabi.

32. ' – tutuq belgisi:

1) *a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la* kabi o'zlashma so'zlarda unli dan keyin shu unli tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; *mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar* kabi so'zlarda o' unlisi cho'ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi; 2) *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul* kabi o'zlashma so'zlarda unli dan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi.

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) a unlisi bilan tugagan fe'llarga -v, -q, -qi qo'shimchasi qo'shilganda a unlisi o aytiladi va shunday yoziladi: *sayla – saylov, sina – sinov, aya – ayovsiz; so'ra – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'yna – o'ynoqi, sayra – sayroqi* kabi;

2) i unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga -v, -q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli u aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuvchi* kabi. Lekin i unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga -q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli i aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri – og'riq, qavi – qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga -uv qo'shiladi: *ol – oluv, yoz – yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe'lga -uq qo'shiladi: *uz – uzuq, yut – yutuq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq* (shuningdek, bulduriq) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida i aytiladi va shunday yoziladi.

34. k, q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda k undoshi g undoshiga, q undoshi g' undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayoq – tayogi, qoshiq – qoshigi, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda k, q tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: *ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi qo'shilganda, *ikki, olti, yetti* so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin – o'rnitn, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov* kabi;

2) *u, bu, shu, o'sha* olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gach, -cha** qoshimchalari qo'shilganda *n* tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; *bu* olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) *o, o', u, e* unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik sozlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir *y* tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro', mavqe* so'zlariga **-yi** shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga **esa -si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi *y* undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: *dohiysi* kabi);

4) *men, sen* olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi *n* tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: *darvozabon, masxaraboz* kabi.

Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) *o'rin* kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, *o'tgan* zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh

ba'zan t aytilsa ham, hamma vaqt d yoziladi: *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi **-ilia** (*chirilla, taqilla*) qo'shimchasi so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (*kel* so'zidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: *quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek**, sifat-dosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo'lak-kacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkan, ekin, kichikkina* kabi;

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqudekt achchiqqina* kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'iy nazar, g yozi'adi: *bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha* kabi.

QO'SHIB YOZISH

38. *Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquwat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab* kabi.

39. **-(a)r** (inkori **-mas**) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas* kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: *pirpirak* (*pir-pir+ak*), *hayhayla* (*hay-hay+la*), *gijgijla* (*gij-gij+la*) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *karnaygul*, *qo'ziqorin*, *otquloq*, *oybolta*, *devqomat*, *sheryurak*, *bodomqovoq*, *qirg'iyko'z* kabi.

42. Narsani uning rangi? mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *olaqarga*, *qizilishton*, *achchiqtosh*, *mingoyoq* kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kirsovun*, *qiymalaxta*, *tok qaychi*, *oshrayhon*, *ko'zoynak molqo'ra*, *nosqovoq* kabi

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *tog'olcha*, *cho'lyalpiz*, *suvilon*, *qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kiryuvdi*, *kelintushdi*, *qoryog'di*, *Urto'qmoq*, *Ochildasturchon* kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi*, *so'zboshi*, *olmaqoqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Yangiyo'l*, *To'rtko'l*, *Mirzaobod*, *Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo*, *Ko'hna Urganch*, *O'rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr*, *radiostansiya*, *fotoapparat*, *elektrotexnika*, *teleko'rsatuv*, *yarimavtomat*, *bayramoldi*, *suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SamDU*, *ToshDUning* kabi. Lekin yonmayon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zXDP MK* (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yo'o'q*, *nimaa*, *himm*, *ufff* kabi.

CHIZIQCHA BILAN YOZISH

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *el-yurt*, *mehr-shafqat*, *qovun-tarvuz*, *omon-eson*, *kecha-kunduz*, *yozin-qishin*, *asta-*

sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bitalab), baland-baland, chopacha, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq* kabi;

2) juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: *do'st-u dush-man (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yo'zdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar* kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin oppoq so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *ro'baro', darbadar* kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi.

55. -chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey) yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yax-shi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo -mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina) yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: *keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina* kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, -nchi qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: 7- sinf, 5- „A“ sinfi, 3-, 7-, 8- sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991- yilning 1- sentabri kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: XX asr, X sinf kabi.

AJRATIB YOZISH

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, ta'sir et, tamom bo'I, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: *aytib her, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi* kabi. Lekin bilan ko'makchisining -la shakli, uchun ko'makchisining -chun shakli chiziqli bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon* so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, qay so'zi yoq, yer so'zlari bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och kabi so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. *Yildan yilga, tomdan tomga* kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *ko'pdan ko'p, tekidan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga yi shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hoi* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: *gulbeor (gulibeor), dardisar* kabi.

BOSH HARFLAR IMLOSI

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat*

Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyo'l* (shaharlar), *Naymancha, Buloqboshi* (qishloqlar), *Bodomzor, Chig'atoy* (mahallalar), *Zavraq* (dara), *Yorqoq* (yaylov), *Qoratog', Pomir* (tog'lar), *Oqtepa, Uchtepa* (tepalar), *Zarafshon, Sirdaryo* (daryolar), *Yoyilma* (kanal); *Turkiya, Hindiston* (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix* (yulduz va sayyoralar nomi), *Tinchlik dengizi* (Oydagi relyef nomi) kabi. *Yer, quyosh, oy* turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi*.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: „*Tong*“ (mehmonxona), „*Saodat*“ (firma), „*Navro'z*“ (xayriya jamg'armasi), „*Kamalak*“ (matbaa birlashmasi), „*G'uncha*“ (bog'cha), „*Botanika*“ (sanatoriy), „*Paxtakor*“ (stadion), „*Qutlug' qon*“ (roman), „*Dilorom*“ (opera), „*Tanovar*“ (kuy), „*Ozodlik*“ (haykal), „*Jasorat*“ (yodgorlik), „*Sino*“ (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami* kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning o'rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti* kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: „*O'zbekiston Qahramoni*“ (unvon), „*Oltin Yulduz*“ (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: „*Sog'lom avlod uchun*“ (orden), „*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi*“ (faxriy unvon), „*Matbaa a'lochisi*“ (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim* (O.Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: „*Bu men*“, — *qo'rqibgina javob berdi ko'laga* (O.Yoqubov) ;

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziqliq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

- *mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;*
- *ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga old boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;*

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) *umumturkiy so'zlar*, 2) *o'zbekcha so'zlar*, 3) *tojik tilidan kirgan so'zlar*, 4) *arab tilidan kirgan so'zlar*, 5) *rus tilidan kirgan so'zlar* („O'zbek tili“ darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: *AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi)* kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: *ToshDTU (Tashkent davlat texnika universiteti)* kabi.

KO'CHIRISH QOIDALARI

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: *to'q-son*, *si-fatli*, *sifat-li*, *pax-ta-kor*, *paxta-kor* kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: *va'-da*, *ma'-rifat*, *mash'-al*, *in'-om* kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z, boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy* emas, *aba-diy*, *e-shikdan* emas, *eshik-dan* kabi;

2) So'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: *mudofa-a* emas, *mudo-faa*, *matba-a* emas, *mat-baa* kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *diagramma*, *mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko'chiriladi: *pe-shayvon*, *pe-shona*, *mai-shat*, *pi-choq*, *bi-chiq-chi*, *si-ngil*, *de-ngiz* kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *AQSH*, *BMT*, *ToshDU*, *16*, *245*, *1994*, *XIX* kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: *5- „A“ sinf*, *V „B“ guruhi*, *110 gr*, *15 ga*, *105 m*, *25 sm*, *90 mm* kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomlari ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: *' „Navro'z – 92“* (festival), *„O'qituvclu –91“* (ko'rik tanlov), *„Andijon – 9“*, *„Termiz – 16“* (g'o'za navlari), *„Boing – 767“* (samolyot), *„Foton – 774“* (televizor) kabi.

82. *A.J.Jabborov*, *A.D. Abduvaliyev* kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, v.b. (*va boshqalar*), sh.k. (*shu kabilar*) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

15- mavzu. **LEKSIKOLOGIYA HAQIDA MA'LUMOT.**
SO'Z VA MA'NO.

reja:

- 1. Leksikologiya haqida tushuncha.**
- 2. Leksikologiya – so'z haqidagi ta'limot.**
- 3. Tilning asosiy lug'at fondi va umumiy lug'at tarkibi. Ularning o'zaro aloqasi, farqi.**
- 4. So'z haqida umumiy ma'lumot.**
- 5. Semasiologiya – leksikologiyaning so'z ma'nosi haqidagi maxsus sohasi.**
- 6. So'zning ta'rifi.**
- 7. So'z va tushuncha.**
- 8. So'zning nom bo'lish qobiliyati.**
- 9. So'zning leksik ma'nosi va qo'shimcha ma'nolari.**
- 10. So'zda leksik-grammatik ma'no birligi.**
- 11. Xulosa.**

Leksikologiya so'zi grekcha *lexis* – so'z, *logos* – ta'limot so'zlaridan olingan bo'lib, so'z haqida so'z, so'z haqida ta'limot demakdir. Bundan anglashiladiki, leksikologiya (leksika) tilning so'z boyligi, asosiy lug'at tarkibi, ularning ma'no turlari va so'z ma'nolarining ifodalanish yo'llarini o'rganuvchi va o'rgatuvchi sohadir.

Leksikologiyaning o'rganish ob'yekti sifatida so'z tilning eng muhim birligidir. Lekin so'z nutq tovushlaridan tarkib topganligi va u o'z navbatida grammatik jihatdan shakllanishi bilan ham fonetika, ham grammatika bilan aloqador. So'z tarkibidagi har bir tovush o'zgarishi so'z ma'nosini o'zgartirgani kabi so'z faqat grammatika ixtiyoriga o'tgandagina fikr ifodalash, fikr anglatish vazifasini bajarish xususiyatiga ega bo'ladi. Demak, tilning leksikasi asosiy lug'at fondi va grammatik qurilishi tilning negizi, til xususiyatining mohiyatidir.

Tilning asosiy lug'at fondi til leksikasining yadrosi bo'lib, tilning umumiy lug'at tarkibining mag'zini tashkil qiladi. Tilning umumiy lug'at tarkibi umumxalq tilidagi so'zlarning ja'midir. Bu jihatdan u tildagi barcha so'zlar bilan bir qatorda tilning asosiy lug'at fondini ham o'z ichiga oladi.

Tilning *umumiy lug'at tarkibi* tilning ahvoli qanday ekanligini ko'rsatadi, lekin tilning ahvoli, uning leksika sohasidagi rivojlanish darajasi so'zlarning umumiy miqdori bilan emas, balki ularning xilma-xil ma'noga ega bo'lishi,

so'z ma'nolarining turli tushunchalarni ifodalay olishi, boy uslubiy imkoniyatdorlik va rang barangligi bilan belgilanadi.

Tilning lug'at tarkibi aniq ma'no bildiruvchi so'zlar bilan bir qatorda mavhum ma'noga ega bo'lgan ko'pgina so'zlarni ham o'z ichiga oladi. Xalq orasidagi keng tarqalmagan, ayrim kasb-hunarga doir so'z va iboralar: xalq xo'jaligida, xalq maorifi va madaniyatining ayrim sohalarida, ilm-fanning turli tarmoqlarida qo'llaniladigan hamma uchun umumiy bo'lmagan so'z va atamalar ham tilning lug'at tarkibida mavjud bo'ladi.

Tilning *asosiy lug'at fondi* tarkibidagi so'zlar kishilarning kundalik turmushida keng qo'llaniladigan, shu tilda so'zlashuvchi jamoaning iste'moldagi so'zlaridir.

Asosiy lug'at fondi tarkibidagi kundalik muomaladagi oddiy so'zlardan tashqari, qarindoshlik bildiruvchi, jonivor va o'simliklarning nomlari va a'zolarini anglatuvchi, ishlab chiqarish qurollari, uy-joy va ro'zg'or asboblari nomlarini ifodalovchi, oziq-ovqat va ularning turlarini nomlovchi otlar; rang-tus, maza-ta'm, hajm-shakl, masofa anglatuvchi sifat va ravishlar; barcha tub sonlar; harakat va holat bildiruvchi tub fe'llar kiradi.

Bundan ko'rinadiki, tilning umumiy lug'at tarkibi bilan asosiy lug'at fondi bir-biridan farqli. Bu farqlar asosan quyidagilar:

a) asosiy lug'at fondi tilning tarixiy taraqqiyotida barqaror va uning rivoji uchun so'z yasash bazasidir. Lug'at tarkibi tilning umumiy ahvolini bildiruvchi, hatto asosiy lug'at fondini ham o'z ichiga oluvchi eng muhim til elementidir;

b) asosiy lug'at fondining doirasi tor, u kishilarning kundalik turmushida faol qo'llanadigan so'zlarni o'z ichiga oladi. Umumiy lug'at tarkibining doirasi keng, chunki aniq tushunchalarni anglatuvchi so'zlardan tashqari, shu til doirasidagi barcha mavhum tushunchalarni anglatuvchi so'zlarni ham o'z ichiga oladi;

c) asosiy lug'at fondi so'z yasash bazasi hisoblanadi, umumiy lug'at tarkibi esa shu hisobga doim o'sib, o'zgarib, boyib boradi.

Tilning asosiy lug'at fondi va umumiy lug'at tarkibi o'rtasida ana shunday farqlar bo'lishiga qaramasdan, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Sababi doimiy ravishda asosiy lug'at fondi doirasidagi so'zlar umumiy lug'at tarkibi doirasidan mustahkam o'rin olib, umumiste'moldagi so'zga aylan-gach, asosiy lug'at fondi doirasiga o'tib yana yangi so'zlarning yasalishiga asos bo'lishi mumkin.

So'z eng muhim til birliklaridan biridir, chunki kishilar so'zlar vositasida o'zaro bir-birlari bilan fikrlashadilar, bir-birlarini anglaydilar. Tilning umumiy lug'at tarkibini tilda mavjud bo'lgan barcha faol va nafaol so'zlar tashkil qilib, ular kishilarning kundalik turmush sharoitida, ijtimoiy ishlab chiqarishida va boshqa munosabatlarida shu tilda so'zlashuvchi shaxslarning barchasi uchun xizmat qiladi.

Ayrim olingan har bir so'zning ham tovush, ham ma'no tomoni mavjud bo'lib, uning ma'no tomoni bilan leksikologiyaning maxsus sohasi *semasiologiya* shug'ullanadi. Sembaliologiya so'zi *sema* – ma'no, *logos* – ta'limot so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, so'zning ma'no xususiyatlari bilan shug'ullanadi. Ko'rinadiki, so'zning ma'no tarkibi va u bilan bog'liq hodisalarni o'rganuvchi sohaga *semasiologiya* deyiladi.

So'zning ma'nosi va semantik tarkibi boshqa-boshqa hodisalardir. So'zning ma'nosi deganda, so'zning u yoki bu ma'nosi anglashilsa (kitob so'zining ma'nosi o'quv quroli kabi), so'zning ma'no tarkibiga uning o'z, ko'chma, ekspressiv va uslubiy ma'nolari ham kiradi. Masalan, *bosh* so'zining *boshi og'rimoq*, *boshi berk ko'cha*, *bosh masala*, *bosh qo'shmoq* iboralaridagi ma'nolari kabi.

Borliqdagi narsa va hodisalar tarkibiga ko'ra ularni tashkil etuvchi turli elementlarga bo'lingani kabi so'zning ma'nosi ham yaxlit bir butun ko'rinsada, u tarkibiy qismlarga – semalarga bo'linadi, so'z ma'nosi (sememalar) ning semantik tuzilishi uning tarkibiy qismlari bo'lgan semalarning qay daraja-daligi bilan bog'liq, so'zning semantik tuzilishini mukammal o'rganish so'z semalarini komponent tahlil qilish usulini yuzaga keltiradi.

Xo'sh, so'z va uning semantik tuzilishi shunday murakkabliklarga ega ekan, uni qanday ta'riflash mumkin?

So'z jamiyat a'zolari tomonidan bir xilda talaffuz qilinib, bir xilda idrok qilinadigan hamda biron narsa va predmet, voqea va hodisa, belgi va xususiyat, harakat va holatni bildiradigan yo ular haqidagi tushunchalarni esga soladigan bir yoki bir necha tovush birikmasi sifatida shakllangan birlikdir.

Bundan ko'rinadiki, so'z tovushlar orqali idrok qilinishi va ma'no anglatish bilan birga tushuncha ifodalash xususiyatiga ham ega. Chunki tushuncha narsa va predmetlarni, voqea va hodisalarni muhim belgilari asosida boshqa barcha narsa va predmetlar, voqea va hodisalardan ajratadigan fikr shaklidir. U ana shu narsa va hodisalar, ularning xususiyatlari orasidagi ma'lum bog'lanishlarni ongda aks ettiradi. Kishining fikrlashi tushunchalarning

harakati tufayli vujudga keladi. Shu jihatdan, so'z tushunchaning tildagi ifodasidir. So'zlar orqali predmet va hodisalar bir-biriga qiyos qilinadi va shu yo'l bilan ularning umumiy va xususiy belgilari ajratiladi.

Masalan, hozirgi o'zbek tilida *daraxt* so'zi umuman daraxt haqidagi tushunchani bildiradi. Ayni zamonda bu so'z *mevali* va *mevasiz* daraxtni, mevali daraxtlardan *olma*, *o'rik*, *shaftolini*, shaftolidan *chillaki* (luchchak) *shaftoli* yoki *anjir shaftoli* kabi tushunchalarni ham ifodalashi mumkin. Misollardan ko'rinadiki, tushuncha doirasi qanchalik kengaygan sari, predmet haqidagi tasavvur kengaygan sari shu predmetni anglatgan so'z ma'nolarida ham differensiatsiyalanish yuz beradi.

So'zning ma'nosi nima?

Narsa va predmet, voqea va hodisalar yoki ular orasidagi munosabatning kishi ongida aks etishi *so'zning ma'nosi* deyiladi. Boshqacha aytganda, so'zning borliqdagi narsa va hodisalarni bildirishi uning (so'zning) nimaningdir atamasi, nomi bo'lishidir.

Odatda, predmet yo hodisaga duch kelinganda, dastlab, u tanish predmetlar bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmet yoki hodisaning biror muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana shu muhim belgi narsa va predmetga nom berish uchun asos bo'ladi, bu nom so'zning ma'nosini tashkil qiladi. Buni, ayniqsa, tildagi barcha yasama so'zlarda yaqqol ko'rish mumkin: *ishchi* – «ishlaydigan», *tomchi* – «tomadigan», *guliston* – «gul o'sadigan», *qumtepa* – «qum uyumi» kabi.

Gap tub so'zlar haqida borganda, hamma tub so'zlar nom berishda aynan shu premetga nom berishda qaysi belgi asos bo'lgani, uning nima uchun aynan shu ma'noda qo'llanganini izohlash qiyin, lekin ba'zan tub so'zlarda ham qiyoslash ish berishi mumkin: *jir*, *jil*, *jur* (yur) kabi so'zlarda harakat belgisi kabi.

Mustaqil ma'noli har bir so'z o'z (leksik) ma'nosidan tashqari, qo'shimcha ma'nolarga ham ega bo'ladi.

So'zning ob'yektiv borliqdagi narsa va hodisalar haqidagi dastlabki ma'nosiga *leksik ma'no* deyiladi.

Misollar: *tuz* – mineral modda, jism; *suv* – ichimlik, tabiiy materiya; *ko'k* – rang, tus; *uchmoq* – harakat, qanot qoqib havolanmoq kabi.

So'zlar bunday bosh, asosiy leksik ma'nolaridan tashqari, turli qo'shimcha, ekspressiv-uslubiy ma'nolarga ham ega bo'lishi mumkin.

So'zlovchining turli his-tuyg'u, kayfiyatini, uning atrof-muhitdagi narsa va hodisalarga xususiy (sub'yektiv) munosabatlarini anglatuvchi so'zning

asosiy leksik ma'nosidan o'zga ma'nolariga so'zning *qo'shimcha ma'nolari* deyiladi.

Masalan, tuz so'zi jism, mineral modda ma'nosi bilan birga ozuqa birligi, «gapning tuzi» iborasida ma'no, mazmun tushunchalarini; ko'k so'zi rang, tus ma'nosi bilan birga osmon, o'simlik ma'nosini; uchmoq so'zi «qovog'i uchmoq» iborasida shaxsning biror yaxshi yoki noxush xabar kutishi kabi va boshqa ijobiy yoki salbiy ma'nolarini anglatishi mumkin. Yoki:

Novdalarni bezab g'unchalar,

Tongda aytdi hayot otini.

Va shabboda qurg'ur ilk sahar,

Olib ketdi gulning totini (H.Olimjon) to'rtligidagi «tongda aytdi», «hayot otini», «olib ketdi», «gulning totini» birikmalaridagi aytmoq, ot, olib ketmoq, tot (ta'm) o'z – bosh ma'nolarida emas, balki aytmoq (gapirmoq, xabar bermoq emas) – yaratmoq; ot (ism emas) – mavjudlik; olib ketmoq – barbod qilmoq; tot (ta'm emas) – nafislik, ezgulik ma'nolarida qo'llangan.

So'zning kuchi faqat grammatika ixtiyoriga o'tgandagina bilinadi, chunki so'zlar o'zaro birikib gaplarni tashkil etadi va nutqda ma'lum fikr ifodalaydi. Gap tarkibidagi har bir so'z o'zining asosiy leksik ma'nosidan tashqari, grammatik ma'no ham ifodalaydi. Masalan, *paxta gulladi* gapida paxta so'zi o'zining leksik ma'no jihatidan texnika o'simligining bir turini, gulladi so'zida esa predmetning gullash holatini bildiradi. Bu leksik ma'nolaridan tashqari, gap tarkibida paxta so'zi grammatik son va grammatik kelishik ma'nolarini, gulladi so'zi esa grammatik shaxs, son, zamon, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik va o'timli-o'timsizlik ma'nolarini ifodalaydi.

Bundan ko'rinadiki, gap tarkibidagi har bir so'z leksik-grammatik jihatdan o'ziga xos yuki, qiymatiga ega bo'lib, bu turli shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Gap tarkibidagi har bir so'zning o'ziga xos grammatik ma'noga ega bo'lishi, ot va otlashgan so'zlarning turlanishi, fe'llarning tuslanish paradigmalariga egaligi, yordamchi so'zlarning gap qurilishini shakllantirishdagi grammatik vazifasi va h.

2. Gap tarkibidagi har bir so'zning o'zaro bir-biri bilan o'ziga xos sintaktik munosabatni shakllantirishga xoslanganligi. Masalan, rejali ish buzilmas gapidagi har bir so'z o'ziga xos grammatik vositalari tufayli aynan shu qurilishdagi gapni shakllantirishda xizmat qilgan. Agar so'zlardan birontasining grammatik shakli o'zgarsa, uning shu qurilishni tashkil qilishdagi

grammatik qiymati ham o'zgaradi va ko'zda tutilgan fikrni ifodalab bo'lmaydi.

3. Gapda turli formalar orqali grammatik modallikning ifodalanishi, so'zlovchining aytilayotgan fikrga har xil sub'yektiv munosabatda bo'lishi, bu munosabatning maxsus fe'l formalari (*bordim, borsam, bormoqchiman* kabi) bilan yoki maxsus so'zlar vositasida (*garchi, balki, shaksiz* kabi) shakllanishi va tarkibidagi so'zlarning grammatik qiymati orqali belgilanadi.

4. So'zning qanday grammatik formada bo'lishi uning leksik ma'nosini konkretlashtirishga ham xizmat qiladi. Bu, ayniqsa, shakldosh so'zlarning bir gap qurilishidagi ishtirokida yaqqolroq seziladi. Masalan:

*Er kerak o'rtansa, yonsa yolina,
Yastanib yotgay otining yolina.
It o'lumi birla bo'lg'ay nomurod,
Er atalib – dushmanga yolina.*

to'rtligidagi **yolina** so'zining *yolin+a*, *yoli+na*, *yolin+a* kabi tarkiblarga ajralishi, birinchi va ikkinchi holatda so'zlarning jo'nalish kelishigi formasi orqali, uchinchi holatda esa ravishdosh formasi orqali o'zgarishi shu so'zlarning *olov*, *ot yoli* va *yalinmoq* ma'nolaridagi so'zlar ekanligini ham ko'rsatadi.

16- mavzu. BIR MA'NOLILIK VA KO'P MA'NOLILIK

reja:

1. Monosemiya – bir ma'nolilik.
2. Polisemiya – ko'p ma'nolilik.
3. So'zda ko'p ma'nolilikning kelib chiqish sabablari:
 - a) so'zlarda hosila ma'nosining yuz berishi;
 - b) so'z yasallishi;
 - c) tabu, evfemizm va disfemizmlar.
4. Xulosa.

Monosemiya yunoncha «*mono*» – bir, «*sema*» – ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, bir ma'nolilik demakdir. Birgina tushuncha yoki tasavvurni anglatib kelgan so'zlar *bir ma'noli* yoki *monosemantik so'zlar* deb ataladi. Masalan: *non*, *suv*, *shahar*, *qishloq*, *urg'u*, *kesim*, *traktor*, *kompyuter* kabi.

Odatda fan va texnika sohasiga oid atama (termin)lar, bir ma'noli bo'ladi, lekin bu ham chegaralangan, chunki ayrim fan va texnika sohalariga xos atamalar ham ko'p ma'noli bo'lishi mumkin: *morfologiya* – grammatikaning bir bo'limi va o'simlik, hayvon xujayralarini o'rganuvchi soha; payvandlash -

o'simlik-larning yangi navlarini yetishtirish va metall jismlarni bir-biriga ulash. Shuningdek, *assimilyatsiya* so'zining biologik, tarixiy va lingvistik ma'nolari va b.

Polisemiya so'zi ham yunoncha «*poli*» – ko'p, «*sema*» – ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'nolilik demakdir. Ikki yoki undan ortiq ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlarga *ko'p ma'noli* yoki *polisemantik so'zlar* deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlarning qanday ma'noda qo'llanganligi faqat matn ichida – kontekstda bilinadi.

Masalan, *bosh* so'zining asl ma'nosi kalla (gavdaning bosh qismidir). Ammo bu so'z turli birikmalarda turli ma'nolarni ifodalaydi: ishning boshi birikmasida – *ishning boshlanishi*; bosh vazifa birikmasida – *muhim, asosiy vazifa*, bosh ko'tarmoq birikmasida – *qo'zg'almoq, harakatga kelmoq*; bosh bo'lmoq iborasida – *rahbarlik qilmoq, idora etmoq, ishni boshqarmoq*; bosh egmoq iborasida – *bo'ysunmoq, taslim bo'lmoq, o'zini aybdor his qilmoq*; bosh biriktirmoq (qo'shmoq) iborasida – *ahillik, ittifoqlik, birdamlik*; boshboshdoqlik yasalmasida – *o'zboshimchalik, tartibsizlik* kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar faqat otlargagina xos bo'lmay balki fe'l, sifat va boshqa turkumlarda ham uchraydi. Masalan, *o'chirmoq* so'zining: 1) olovni o'chirmoq (o'z ma'nosi), 2) to'xtatmoq – ovozni o'chirmoq (bunda o'ldirmoq ma'nosi ham bor), 3) tozalamoq – doskani o'chirmoq, chiziqni o'chirmoq, 4) chizmoq – xatni siyoh bilan chizib o'chirmoq, 5) tuzatmoq – xatoni o'chirib tuzatmoq; *ko'k* so'zining: 1) rang, tus. 2) osmon, 3) rezavor o'simlik; *besh* so'zining: 1) raqam, 2) miqdor, 3) baho (a'lo), 4) yutuq, muvaffaqiyat, kayfiyat (uning ishi besh); shuningdek, *oq* so'zining 30 dan ortiq ma'nosi va b.

So'zlarning ko'p ma'noliligi aslida so'z ma'nolarining turli usullar bilan ko'chishi, davrlar o'tishi bilan ayrim so'zlarning ma'nosida kengayish yo torayish hodisasi yuz berishi natijasida hosil bo'ladi. Kishilarning tabiat, jamiyat va ishlab chiqarish sohasidagi tasavvurlari, shu tasavvur va tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, ularning ma'nolari o'zgarib, kengayib, boyib boradi. Lekin bu **metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik** kabi hodisalar polisemiyaning ko'rinishlari degan gap emas. Ma'no ko'chishdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi bilan ko'p ma'nolilikdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi boshqa-boshqa hodisalardir.

Qiyoslang: *oltin soat* va *oltin ko'z* birikmalaridagi «oltin» so'zida ma'no ko'chishi yuz bergan, lekin har ikkala birikmadagi oltin so'zi bir leksik ma'noda qo'llangan. *Nok ko'chatlari payvand qilindi* va *Gaz quvurlari*

payvand qilindi gaplarida esa «payvand» so'zi har ikkalasida ham ulamoq tushunchasini anglatga ham, birida kurtak o'rnatish, ikkinchisida eritib yopishtirish ma'nolarini anglatganligi uchun ikki leksik ma'no hosil bo'lgan va ko'p ma'nolilik yuz bergan.

Shunga ko'ra polisemiya hodisasining yuz berishining uch sababini ko'rsatish mumkin:

- a) so'zlarda hosila ma'noning yuz berishi;
- b) so'z yasalihi;
- c) evfemizm va disfemizmlar.

Ma'lumki, so'zning semantik taraqqiyoti aynan bir so'z doirasida har safar yangi ma'no hosil bo'lishiga olib keladi. Bu ma'no qanday usul bilan amalga oshirilgan bo'lmasin, yangi hosila ma'nodir. *Hosila ma'no* so'zning bosh ma'nosi taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan yangi leksik ma'nodir.

So'zning leksik-semantik tarkibidagi hosila ma'nolar so'z ma'nosi ko'chish usullarining har biri orqali yuz berishi mumkin. Masalan, *o'rik gulladi* gapida «**gullamoq**» fe'li **o'simliklarning tabiiy gulga kirishi** ma'nosini, *Turmushimiz kundan-kun gullab*, *yashnamoqda* gapida **faravonlik** ma'nosini, *Falonchi og'zidan gullab qo'ydi* gapida esa **sirni fosh qilmoq** ma'nosini anglatadi. Bu ma'nolarning barchasi «gullamoq» so'zining semantik tizimini tashkil etadi hamda har gal yangi-yangi hosila ma'nolarni yuzaga keltiradi. Natija – so'zning ko'p ma'noliligini shakllantiradi. Biroq, yuqorida aytilganidek, so'z ma'nosining ko'chishi orqali hosil bo'lgan har qanday ma'no o'zgarishi ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaravermaydi (**ko'z** – *uzukning ko'zi, buloqning ko'zi, daraxtning ko'zi* kabi). Sababi so'z ma'nosining har qanday o'zgarishida yangi leksik ma'no hosil bo'lmaydi, shuning uchun ular polisemantik so'zlar qatoriga kiritilmaydi. Masalan, vazifadoshlik usuli bilan hosil bo'lgan siyoh so'zining ma'nosidagi o'zgarish ham shunday: **siyoh** (forsa – qora) o'tmishda qora rangli, suyuq yozuv qurolining nomi bo'lgan, lekin vazifasiga ko'ra ma'no ko'chishi natijasida hozirgi yozuv qurollari ham qanday rangda bo'lishidan qat'iy nazar, siyoh (qora siyoh, ko'k siyoh, qizil siyoh kabi) deb ataladi. Qadimgi siyoh so'zidan yuzaga kelgan yangi hosila («siyoh») yangi leksik ma'noning hosil bo'lishi bilan emas, balki qadimiy va yangiligi bilangina (funktional ko'chim) farqlanadi, xolos.

Polisemantik so'zlarning tarkib topishida, ko'p hollarda, *so'z yasalihi* ham sabab bo'ladi, lekin tildagi har qanday o'zakdosh so'zlar polisemantik so'z bo'la olmaydi. Bunda uch holat kuzatiladi:

1. Yasalmalar ma'nosining differentsiatsiyanishi, yasalma anglatgan ma'no qutblarining o'zgarishi polisemantik so'zlarni keltirib chiqaradi. Misollar: *sutli*, *sutsiz*, *sutday*, *sutchi* so'zlari bir o'zakdan hosil bo'lgani, turli leksik ma'no anglatgani bilan o'zaro polisemantik so'zlar emas. Lekin shulardan *sutchi* so'zi «sut sotuvchi» va «sut tashuvchi» kabi ikki leksik ma'noni anglatganligi uchun (bir yasalma (*sutchi*) ma'nosida differentsiatsiyanish yuz berganligi uchun) polisemantik so'zdir. Yana: *boshqarma* – tashkilot va shu tashkilot binosi (qiyoslang: *boshqarma* boshlig'i, *boshqarma* oldida, *boshqarma* qarori kabi); *gulchi* – «gul o'stiruvchi», «gul sotuvchi»; *mehmonxona* – «mehmonlar yashaydigan joy», shunga xoslangan bino, «mehmon kuzatiladigan alohida xona» va boshqalar.

2. So'z yasashda vosita bo'lgan yasovchining o'zi ko'p ma'noli bo'lsa, undan hosil bo'lgan yasamalar ham ko'p ma'noli bo'ladi: *guliston* – «gul o'sadigan dasht», «maxsus gul o'stiriladigan joy», ko'chma ma'noda – «go'zal Vatan»; *vazirlik* – «vazirlik lavozimi», «vazirlarga taalluqli tashkilot», «shu tashkilot joylashgan bino»; *oshxona* – «ovqat tayyorlanadigan xona», «umumiy ovqatlanish binosi» kabi.

3. So'z yasashda ishtirok etgan yasaluvchi asos ko'p ma'noli bo'lsa, yasalmalar ko'p ma'noli bo'ladi. Masalan, *ip ulamoq*, *telefon ulamoq*, *gapni gapga ulamoq* birikmalarida «*ulamoq*»; *paxtali dala*, *paxtali kiyim*, *paxtali joy* (paxtasi ko'p) birikmalarida «*paxtali*»; *buzilgan qulf*, *buzilgan odam*, *buzilgan go'sht*, *buzilgan qiz* birikmalarida «*buzilmoq*» so'zi ko'p ma'nolidir.

Evfemizmlar va disfemizmlar polisemantik so'zlarning tarkib topishidagi eng asosiy omillardan biridir.

Avvalo, bular qanday hodisa?

Evfemizmlar, qisman *disfemizmlar* ham, til taraqqiyotida shu tilda so'zlashuvchi xalq ruhiyati bilan bog'liq holda shakllanadigan lug'aviy birliklardir. Evfemizmlar ham til, ham nutq hodisasi bo'lib, odatda, tilda biror aytilishi noqulay bo'lgan so'z yoki ibora o'rnida boshqa so'z qo'llash orqali uni yumshatish asosida yuzaga keladi. Bu, asosan, uch yo'l bilan amalga oshiriladi:

1. Ochiq aytish man qilingan, ta'qiqlangan (tabu) so'zlar o'rnida boshqa so'zlar qo'llash.

2. Nutqiy muomalada (nutqiy odob nuqtai nazaridan) aytilishi noqulay bo'lgan so'zlarning o'rnini almashtirish.

3. Ochiq aytish mumkin-u, biroq etik-estetik talabga mos kelmaydigan so'zlarning almashtirilishi.

Tabu (<tapu) aslida polinezcha *ta* – «ajratmoq, chegaralamoq», *pu* – «butunlay, tamoman» so'zlaridan olingan bo'lib, *tapu* – «tamoman chegaralangan, man qilingan» degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning aksi **poa** – «odatiy, umumiste'moldagi» ma'nolarini beradi.

Tabu tilda o'z ifodasini topgan etnografik tushuncha bo'lib, u qadimgi polinezlar hayoti va tilida keng qo'llanilgan. Qabila a'zolarining tabiiy, ijtimoiy hodisalarga diniy-mifologik nuqtai nazardan qarashlari, ba'zi hodisalarni o'z nomi bilan atashni man qilishlari, ilohiylashtirishlari, ya'ni tabu hisoblashlari natijasida, masalan, qabila boshliqlari yoki oila a'zolaridan birortasi vafot etsa, uning nomini atash, u foydalangan ashyolarni ishlatishni man' qilganlar. Keyinchalik bu odatlar qabilalararo ommalashib boshqa voqea, hodisa, narsa, predmet va ularning nomlarini ham tabulashtirganlar, man qilganlar.

Evfemizmlar tabulashtirilgan so'zlar o'rnida qo'llanadigan, uni almashtiradigan lug'aviy birliklardir.

Evfemizm so'zi grekcha **euphemio** so'zidan olingan bo'lib, «yumshoq gapiraman» degan ma'noni anglatadi. Ochiq aytish man etilgan yoki noqulay hisoblangan, odobsizlik axloqsizlik sanalgan, tasavvurda qo'rqinch noxushlik uyg'otadigan, hamma vaqt ham ochiq talaffuz qilaverish mumkin bo'lmagan so'z va iboralarining yashirin, beozorroq tusga kiritib aytish, mumkinqadar «pardali» tarzda bayon etish *evfemizmlardir*. Masalan, **tug'moq** o'rnida *ko'zi yorimoq, qutilib olmoq*; **o'g'ri** o'rnida *qo'li egri, qo'li qaltis*; **ko'r** o'rnida *ko'zi ojiz, so'qir, a'mo*; **o'lmoq** o'rnida *nobud bo'lmoq, vafot etmoq, halok bo'lmoq* kabi so'z va iboralar evfemik vositalardir.

Tilda evfemizmlarning paydo bo'lishi va mavjudligi tabu hodisasi bilan aloqadordir. Yuqorida ta'kidlanganidek, kishilik jamiyati tarixida tabiat hodisalarining ilohiylashtirilishi, ularning asl sabablariga tushunib yetmaslik, natijada har bir narsa-predmet, voqea-hodisaning o'z yaratuvchilari, ya'ni xudolari bor deb tushunish zahirida ularning nomlarini tilga olmaslik, man qilish tabuning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Kishiga zarar yetkazuvchi barcha narsalarning nomi ochiq aytilmagan. Sababi nom predmet bilan bog'liq, nomi tilga olingan narsa o'z predmeti – egasini xabardor qiladi va u kelib kishiga zarar yetkazadi, deb tushunilgan. Masalan, **bo'ri** o'rnida *jondor, itqush, haligi, u*; **chayon** o'rnida *benom, eshak, kajdum*; **ilon** o'rnida *arg'amchi, sudraluvchi, arqon*; **qizamiq** o'rnida

gul, oymoma, chechak; qoraqurt o'rnida *g'unda, olagunda, gazanda* kabi so'zlar qo'llaniladi.

Ekspressiv-emotsional nutq hosil qilishda, tantanavor va ko'tarinki uslubga erishishda evfemizmlarning roli beqiyos. Birgina «**o'lmoq**» tushunchasining 500 ga yaqin evfemik vositasi mavjudki, shulardan yosh bolalar o'limiga nisbatan *go'dagi uchibdi, nobud bo'pti, go'dagi chennabdi (chetnabdi, chetlabdi), bolasi gul tergani ketibdi, xur bo'pti* kabi o'nlab ifodalardan foydalaniladi.

Tilda aytish noqulay, noo'rin, nutqiy madaniyatsizlik, ma'naviyatsizlik hisoblangan so'z va iboralarni yumshoq, beozor va silliq tarzda ifodalashdan tashqari, qo'pol va dag'al tarzda izhor qilish usuli ham mavjud.

Bu so'zlovchi va yozuvchining voqelikka salbiy munosabatini ifodalashi, nafrat va g'azabini anglatishi natijasi o'laroq yuzaga keluvchi so'z va iboralar evfemizmlarning aksi – *kakofemizm* yoki *disfemizmlardir*.

Bunga o'lmoq tushunchasining yuqorida aytib o'tilgani kabi emas, balki *ko'ziga tuproq to'lmoq, qon daryosida g'arq bo'lmoq, qulog'i ostida qolmoq, asfalasofilinga jo'namoq* tarzida ifodalanishi, ya'ni so'zlovchining voqelikka salbiy munosabati misol bo'la oladi.

Yana misollar: to'nka – kishilar manfaatiga zid ish tutadigan, oddiy hodisalarni osonlikcha anglab yetmaydigan, ezgulikni ko'ra olmaydigan shaxs; latta – bo'shang, kishilar manfaatiga amalga oshiriladigan ishni mijg'ovlik bilan, orqaga tashlab bajaradigan shaxs; ezma – mayda gap, ish o'rniga gap «sotuvchi» safsataboz; shilta – xayrli ishlarni barbod qiladigan, yaxshi odamlar orasiga rahna soladigan munofiq; olg'ir – o'z manfaati yo'li-da har qanday qabihlikdan qaytmaydigan «korchalon» va boshqalar.

Shuningdek, bu kabi tilda azaldan o'rnashib qolgan lisoniy evfemizmlardan tashqari, muayyan nutq talabi bilan yuzaga keladigan kontekstual (matn ichida anglashiladigan – tagma'noli) evfemizmlar ham mavjud. Masalan, *Ra'noni egasiga topshirmagunimizcha, – dedi Nigor oyim, – quyilmaydiganga o'xshaydi* (A.Qodiriy). *Mehri gul tergani ketibdi* (so'zlashuvdan). *Avval eson-omon qutilib oling, qizim* (S.Ahmad) gaplarida *egasiga topshirmoq, gul tergani ketmoq, qutilib olmoq* iboralari *erga bermoq, o'lmoq, tug'moq* ma'nolarida qo'llanganki, bular kontekstdan tashqarida boshqa-boshqa (masalan, omonimik) ma'no kasb etadi.

Ko'rinadiki, ma'nosi kontekstda ro'yobga chiqadigan (tagma'noli) evfemik vositalar alohida olinganda hech qanday uslubiy buyoqqa ega

bo'lmaydi. Masalan, *Maryamxonim (achchiq ila marjonni uzib otib, yerga urib): –Ol bisotingni, mening gavharim bor, quvvatim bor, ko'zimga ko'rinmaydi bunaqa narsalar* (H.H.) matnidagi *gavhar, quvvat* so'zlari **er** – *turmush o'rtoq* ma'nosida qo'llangan badiiy evfemizmlardir.

Bundan tashqari, badiiy adabiyotda evfemizmlardan satira va yumor, kinoya va hazilomuz tasvir yaratishda ham keng foydalaniladi. Masalan, H.Hakimzoda ***pora bermoq*** o'rnida *tarnov-parnovini ho'llamoq* individual evfemasidan foydalanadi: *Qodirqul: –Biz ham o'shalarchalik tarnov-parnovingizni ho'llab qolarmiz.*

Evfemik vositalar aytish nojoiz bo'lgan, tabulashtirilgan so'zlar o'rnida qo'llaniladigan so'z va iboralar emas, balki kishilarning kundalik turmushida eng faol qo'llaniladigan, umumiste'moldagi ko'lami keng nutq birliklaridir. Demak, evfemizmlardan turli jabhalarda, chunonchi, shaxsning kundalik biologik assimilyatsion-dissimilyatsion ehtiyojlari (*dashtlamoq, tashqariga chiqmoq, yozilmoq* va b.), oila nutqi (*otasi, onasi, turmush o'rtoq, rafiq;* *ota-ona, qaynota-qaynona nomlari* va b.), ayollarning ichki kiyimlari (*lozima, siynaband* va b.), intim muno-sabatlar (*qovushmoq, aloqa qilmoq, ko'nglini olmoq* va b.), tug'ish-tug'ilish bilan bog'liq (*ko'zi yorimoq, tavallud topmoq* va b.), kasallik (*xastalanmoq, tobi qochmoq, betob bo'lmoq* va b.), o'lim (*vafot etmoq, dunyodan o'tmoq, ko'z yummoq, nobud bo'lmoq* va b.) kabi tushunchalarni ifodalashda keng foydalaniladi.

Ko'rinadiki, evfemizmlar ham, disfemizmlar ham, qanday ma'noda qo'llanganligidan qat'i nazar, ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaradi. Chunki evfemizm ham, disfemizm ham ma'lum tomoni bilan hosila ma'noni yuzaga keltirish imkoniyatini yaratadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, evfemizm va disfemizmlar ko'pincha so'z shaklida ma'lum lug'aviy birlikni tashkil qiladi (nolisoniy, tagma'noli, inplisit holatlar mustasno). Shuning uchun evfemistik yoki disfemistik hosila ma'no (leksik evfemizmlar) bilan so'zning asl leksik ma'nosi ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaradi. Masalan, *eshak* – uy hayvoni va chayon, *to'nka* – daraxtning kesilgan ildiz qismi va manqurt odam, *dadajonisi* – jon er va bolamning dadajoni, *it* – hayvon, poyloqchi (u uyimizning iti) va badfe'l, badjahl odam kabi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, evfemik vositalar nafaqat aytish man etilgan, mumkin bo'lmagan narsa-predmet, voqea-hodisaning nomini yashirish maqsadida, balki madaniy, badiiy nutq hosil qilishda, shuningdek, uslubning rang-barang ko'rinishlarini yaratishda xizmat qilar ekan.

17- mavzu. SO'Z MA'NOSINING KO'CHISH USULLARI

reja:

1. So'zning o'z va ko'chma ma'nolari haqida ma'lumot.
2. So'zning ko'chma ma'nolari:
 - a) metafora;
 - b) metonimiya;
 - c) sinekdoxa;
 - d) funksional (vazifadoshlikka ko'ra) ko'chish;
 - e) ma'no kengayishi va torayishi.

3. Xulosa.

So'z ma'nosining o'zgarishi – so'zning semantik taraqqiyoti tilning umumiy taraqqiyot jarayonlari bilan bog'liq. Tilning umumiy taraqqiyoti uning fonetik tizimi, grammatik qurilishi, lug'at tarkibi hamda lug'at tarkibidagi har bir so'zning semantik taraqqiyoti – so'z ma'nolarining o'zgarishi bilan belgilanadi. Demak, tilda so'zlar ham leksik, ham semantik jihatdan doim yangilanib turadi. Shu sababli so'zlar asl ma'nolarini o'zgartirmagani holda, shu ma'no bilan qay tomonlamadir bog'liq bo'lgan yangi ma'nolar kasb etadi. Masalan,

*Yashash soatining oltin kafgiri,
Har borib kelishi bir olam zamon.
Koinot shu damda o'z kurrasidan,
Yasab chiqa olur yangidan inson.
Yashash darvozasi ostonasidan,
Zarhal kitob kabi ochilur olam.
Tiriklik ko'rkidir mehnat, muhabbat,
Fursatdir qilguvchi aziz, mukarram (G'.G'ulom)*

she'riy parchasida soat – umr, oltin – bebaho, kafgir – devor soati mayatnigi, har borib kelishi – tun bilan kunning almashinishi, yasab chiqa olur – aylanmoq, yashash darvozasi – umrning boshlanishi, ostonasi – ufqi, zarhal kitob – umr zarvaraqlari kabi deyarli barcha so'z va iboralarning ma'nosida o'zgarish yuz bergan.

Anglashiladiki, nutqda so'zlar o'z (asl) leksik ma'nolaridan tashqari, o'zga – qo'shimcha (ko'chma) ma'nolarni ham anglatadi.

So'zning narsa va predmet, voqea va hodisa, belgi va xususiyat, harakat va holat haqidagi dastlabki real ma'nosi *so'zning o'z ma'nosi* deyiladi. Masalan, kitob – o'quv quroli, shamol – tabiat hodisasi, oq – belgi, rang – tus, keldi – harakat, mudradi – holat kabi.

So'zlarning o'z real ma'nosidan tashqari, o'xshatish, mubolag'a, kinoya, bo'rttirish kabi usullar bilan boshqa, yangi ma'nolar bilan qo'llanishi *so'zning ko'chma ma'nosi* deyiladi. Misollar: *Yer o'z o'qi atrofida aylanadi* gapida yer so'zi o'z dastlabki real ma'nosi planeta tushunchasini anglatgan. *Chigit ekish uchun yer yaxshi yetildi* gapida yer – tuproq; *Maktab yeriga turli ko'chatlar o'tkazdik* gapida yer – uchastka; *Xo'jaligimiz yangi kelin-kuyovlarni yer bilan ta'minladi* gapida yer – tomorqa; *Amu bo'ylaridagi chegarachilarimiz har bir qarich yerni ko'z qorachig'iday asramoqda* gapida esa yer – Vatan, ona tuproq ma'nolarini anglatgan. Yana bir misol: *Paxta – o'zbek xalqining milliy boyligi, Zavodimiz bir yilda chet elga ming tonna paxta sotmoqda, Paxta o'z vaqtida ekildi, Paxta gulladi, Talabalarimiz paxta yig'im-terimida jonbozlik ko'rsatadilar* gaplarida:

- 1) paxta – texnika o'simligi;
- 2) paxta – tola;
- 3) paxta – chigit;
- 4) paxta – g'o'za;
- 5) paxta – hosil ma'nolarida qo'llangan.

So'zning ma'nolari turli usullar bilan ko'chadi, bular quyidagilar:

1. Metafora.
2. Metonimiya.
3. Sinekdoxa.
4. Funksional (vazifaviy) ko'chish.
5. Ma'noning kengayishi va torayishi.

Metafora – yunoncha so'z bo'lib ko'chish, ko'chirish degan ma'noni anglatadi. Bir predmetdagi tashqi belgining boshqa bir predmetdagi xuddi shunday belgiga o'xshashligiga ko'ra so'z ma'nosining ko'chirilishi *metafora usulida ko'chish* deyiladi. Masalan, odam, hayvon va boshqa turli jonvorlarning ko'rish a'zosi *ko'z* so'zi orqali ifodalanib, u tashqi belgilariga ko'ra aylana shakldaligi, yaltiroqligi bilan xarakterlanadi. Shunga qiyosan boshqa narsa va predmetlarda tashqi shakli va belgisi jihatidan shunga (ko'zga) o'xshash shakl va belgilar bo'lsa, shu narsa yo uning biror qismi shu nom bilan ifodalanadi: *buloqning ko'zi, uzukning ko'zi, yog'ochning ko'zi, ignaning ko'zi* kabi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, metafora usulida ma'noning o'zgarishida «ko'rish» tushunchasi tasavvur qilinmaydi, balki faqat tashqi belgilar asos qilib olinadi, shuning uchun *ishning ko'zi* birikmasidagi *ko'z* so'zi (uddaburon, o'z ishini bilib qilish ma'nosi) boshqa usul bilan (vazifaviy ko'chish) ko'chgan bo'lib, ma'no ko'chishining metafora

usuliga kirmaydi. Quloq odam va hayvonlarning tanasidan tashqariga bo'rtib chiqqan, ajralib turadigan bir juft eshitish a'zosi. Metaforada quloqning eshitish a'zosi ekanligi emas, tashqi ko'rinishi asos qilib olinadi: *qozonning qulog'i, dutorning qulog'i, ariqning qulog'i* (dutorning bir qulog'i bo'shabdi, qozonning bir qulog'i sinibdi, demak quloqlar birdan ortiq, ikkita yoki ko'p – qirq quloqli qozon) kabi. Lekin *devorning ham qulog'i bor* iborasida quloq so'zining nomlanishi metafora usulida yuz bermagan: *devorda ham quloq bor – devor ham eshitadi*.

Umuman, quyidagi narsa va predmet nomlari metafora usuli bilan ko'chish uchun asos bo'ladi:

bosh: *dalaning boshi, ariqning boshi;*

chekka: *yo'lning chekkasi, tavoqning chekkasi;*

til: *qulfnig tili;*

tish: *omochning tishi, arranig tishi;*

lab: *ariqning labi, piyolaning labi;*

bo'yin: *dutorning bo'yni;*

yelka: *taroziining yelkasi;*

qo'ltiq: *ariqning qo'ltig'i;*

etak: *yerning etagi, tog'ning etagi;*

qanot: *samolyotning qanoti kabi.*

Metonimiya – yunoncha yangi nom qo'yish, nomini o'zgartirish, qayta nomlash demakdir. So'z ma'nolarining narsa va hodisalarning ichki va tashqi o'xshashlik belgilariga ko'ra emas, balki ularning o'rin va paytga, zamon va makonga munosabatiga ko'ra o'zgarishi so'z ma'nosining *metonimiya usulida ko'chishi* deyiladi. Demak, metonimik ko'chishda bir narsa bilan ikkinchi bir narsa o'rtasidagi ichki yo tashqi o'xshash belgi va xususiyatlar hisobga olinmaydi, balki bir predmet yoki tushunchadagi zamon va makonga xos yaqinlik, umumiylik, shuningdek, sabab asos bo'ladi.

Misollar: *Hurmatli Prezidentimizni butun zal oyoqqa turib, gulduros qarsaklar bilan kutib oldi* gapida *zal* so'zining ma'nosi o'rin munosabatiga ko'ra ko'chgan bo'lib, shu so'z orqali zalda to'plangan odamlar, anjuman qatnashchilari ma'nosi anglashiladi. *O'zbekiston respublikasi konstruktorlar byurosi yangi terim mashinasi qurilmasini ma'qullashdi* gapida ham *byuro* so'zining ma'nosi metonimiya asosida ko'chgan. Byuro so'zi asli fransuzcha *vuzeau* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu so'z dastlab tuya junidan to'qilgan mato, dasturxonni anglatgan. Keyinchalik shunday dasturxon yopilgan stolni, shunday dasturxon yopilgan stol qo'yilgan xonani va, nihoyat,

shunday xonada to'plangan odamlar ja'mi byuro deb nomlangan. Demak, misoldagi byuro (dasturxon) so'zi butun o'zbekistonlik konstruktorlar ma'nosiga ko'chgan.

*Fuzuliyni oldim qo'limga,
Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi.
Va Navoiy chiqib yo'limga,
Faryod bilan o'rnidan turdi* (H.Olimjon)

misralarida *Fuzuliy* va *Navoiy* so'zlari o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'nomlarda qo'llanilgan; ular tomonidan yaratilgan asarlar, asar qahramonlari nazarda tutilgan.

Metonimiya usulida so'z ma'nosining ko'chishida faqat narsalar qayta nomlanib qolmasdan, narsalar haqidagi tushunchalar ham o'zgaradi. Shu jihatiga ko'ra ham metonimiya metaforadan farqlanadiki, metaforada *odamning qulog'i* va *dutorning qulog'i* birikmalaridagi quloq so'zi ham shakl, ham tushuncha holida saqlanadi. *Bu auditoriya ancha faol* gapida auditoriya (xona) – shu xonadagi talabalar bilan (qiyoslang: auditoriya – talabalar), ya'ni xona (predmetlik) tushunchasi talabalar (shaxs) tushunchasi bilan almashadi – qayta nomlanadi.

Metonimiya usulida ma'no ko'chishning ko'proq quyidagi ko'rinishlari uchraydi:

1) biror narsaning nomi o'z ichidagi narsaning nomiga ko'chadi: bir kosa yemoq, bir stakan ichmoq, butun stadion oyoqqa turmoq kabi;

2) biror narsaning nomi o'z ustidagi narsalarning nomiga ko'chadi: ziyofatda dasturxon zo'r bo'ldi (dasturxon – uning ustidagi noz-ne'matlar, ovqatlar), to'qqizinchi – tartib raqami, to'qqizinchi (ustiga «9» raqami yozilgan futbolchi) almashtirildi kabi;

3) o'rin munosabatiga ko'ra ma'no ko'chadi: Akam Navoiyga ketdi gapida Navoiy – viloyat, rayon yoki jamoa xo'jaligi ma'nosida, «Ozodlik»da turamiz gapida «Ozodlik» – ko'cha nomi ma'nosida;

4) xoslik, material, maxsus nomlariga ko'ra ma'no ko'chadi: Oybekni o'qiyapman (asari), «Paxtakor»ning g'alabasi (jamo) va b.

Sinekdoxa ham yunoncha so'z bo'lib, birgalikda o'ylamoq, fahmlamoq demakdir. Butun o'rnida qism yoki qism o'rnida butun, jins tushuncha o'rnida tur tushuncha yoki tur tushuncha o'rnida jins tushuncha ifodalash vositasi sifatida so'z ma'nolarining o'zgarishiga so'z ma'nolarining *sinekdoxa usuli bilan ko'chishi* deyiladi. Tur va jins tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalagani uchun, odatda, sinekdoxa usulida ma'no ko'chish

metonimiyaga o'xshatiladi, lekin metonimiyada ma'no ko'chish, asosan, predmetlarning *o'rin* va *paytga* munosabatiga ko'ra yuz beradi, sinekdoxada esa ko'proq *miqdoriy* tushuncha asos bo'ladi. Misollar:

1) butun o'rnida qism yoki jins tushuncha o'rnida tur tushunchaning ifodalanishi: *Chorvaning tuyoq soni yildan-yilga kamayib bormoqda* gapida butun (qo'y, sigir) o'rnida qism (tuyoq) qo'llanilgan. Yoki *Salomat to'rt yildan buyon tirnoqqa zor* gapida **tirnoq** – bola, farzand, *Mansur direktorning o'ng qo'li* gapida **o'ng qo'l** – ishonchli odam, yaqin yordamchi, maslakdosh, *Yigitlar samovarda o'tirishibdi* gapida **samovar** – choyxona, *Biznikidan bir piyola choy ichib keting* gapida **bir piyola choy** – dasturxon-dagi noz-ne'matlar, ovqat ma'nolarida qo'llangan. Ma'no ko'chishning bu turi, ayniqsa, hazil, mutoyiba, askiya, ironiya kabi so'z qo'llashlarda keng ishlatiladi: *Ey, Shlyapa yoki shapka; ho, burunboy; o', Xumkalla!* («Shaytanat»dagi Asadbekning gumashtasi) va b.;

2) qism o'rnida butun yoki tur tushuncha o'rnida jins tushunchasining qo'llanishi: besh qo'l barobar emas (qo'l panja o'rnida), chumchuqlar daraxtga qo'ndi (daraxt shoxiga: daraxt – butun, shox – qism), mashinaning dami chiqib to'xtab qoldi (mashinaning dami – ballonning dami, ballon mashinaning bir qismi) kabi.

Ma'noning vazifaviy ko'chishi. Predmetlarning bajaradigan vazifasiga ko'ra so'z ma'nolarining o'zgarishiga ma'noning funksional yoki *vazifadoshlik asosida ko'chishi* deyiladi. Ma'noning bu xil ko'chishi ham qisman o'xshashlikka asoslangani uchun metaforaga o'xshaydi, lekin metaforada predmetlardagi tashqi belgi asos (o'xshash) qilib olinadi. Funksional ko'chishda esa predmetlar tomonidan bajariladigan vazifa bir xil, umumiylikka ega bo'ladi. Misollar: ilgari siyohga botirib qog'ozga yozadigan asbob parrandalar patidan (ruscha – pero) tayyorlanib, pero deb atalgan. Hozir ham shu vazifani (yozish vazifasini) bajaruvchi asbobda, metall va boshqa jismlardan ishlangan bo'lsa ham, pero nomi saqlanib qolgan. O'q – kamon o'qi, uchli, uzun, to'g'ri asbob; miltiqning o'qi, to'pning o'qi, zambarakning o'qi birikmalarida o'q so'z kamon o'qiga tashqi o'xshashligiga ko'ra emas, balki vazifaviy o'xshashligiga ko'ra ko'chgan.

Ma'noning kengayishi va torayishi. Lug'at tarkibining o'zgarishi bilan bog'liq ravishda so'z ma'nolari ham o'zgara boradi. Bu o'zgarish tilning butun tarixiy taraqqiyoti jarayonida yuz beradi. Ba'zi so'zlar shaklan o'zgar-may, ma'no jihatdan o'zgaradi: bir ma'noni bildirgan so'zlar bir necha ma'noda va, aksincha, bir necha ma'noni anglatgan so'zlar faqat bir ma'noda

qo'llanib qolishi mumkin. Demak, so'zlarning ma'nosida kengayish va torayish yuz beradi.

Zamon o'tishi bilan tildagi ba'zi so'zlar dastlabki anglatgan ma'nolaridan tashqari, yana boshqa ma'nolarni ifodalay boshlaydi. Masalan, *vatan* so'zining ma'nosi kengaygan: birovning mulki, tug'ilgan joyi ma'nosidan butun o'zbeklar yurti (O'zbekiston Vatanim manim) – O'zbekiston ma'nosini anglatadi. Hozirgi o'zbek tilida *burchak*, *kecha*, *yutuq* kabi so'zlarning ma'nosida ham kengayish yuz bergan.

Davrlar o'tishi bilan ikki yoki undan ortiq ma'noni ifodalovchi so'z bir ma'noni ifodalash uchun ham xoslanib qolishi mumkin. Masalan, *ichkari* so'zi ilgari binoning ichkarisini ham, xotin-qizlar huquqsizligini ham anglatgan bo'lsa, hozir bu so'z bir ma'noni – ma'lum bino yoki narsaning ichki qismini ifodalaydi.

Atoqli otlarning turdosh otlarga (Muslima – atoqli ot, muslimka – bug'doy navi), po'lat, temir, tesha, o'roq so'zlarining Po'lat, Temir, Tesha, O'roq kabi qo'llanishi ham so'z ma'nosining kengayishi va torayishi natijasidir.

18- mavzu. SO'ZLARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATLARIGA KO'RA TURLARI. SINONIMLAR

reja:

- 1. Ta'rif, tavsif.**
- 2. Sinonim so'zlarning o'zaro ma'no munosabatlari.**
- 3. Barqaror va beqaror sinonimlar.**
- 4. Asl va uslubiy sinonimlar.**
- 5. Sinonimiya qatori va daminanta.**
- 6. Sinonimlarning tarkibiy xususiyatlari.**
- 7. Sinonimlarning manbalari.**
- 8. Sinonimlarning nutqda ifodalanishi.**
- 9. Xulosa.**

Ma'nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan, aytilishi va yozilishi jihatidan turli shakllarga ega bo'lgan so'zlar tizmasiga *sinonimlar* deyiladi. Sinonim aslida grekcha nomdoshlik, bir xil nomlilik demakdir. Shunga qaraganda, yuqoridagi ta'rif sinonimlarning mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. Shuning uchun denotativ ma'nosi bir xil, konnotativ ma'nosi (qo'shimcha ma'no ottenkasi, semantik bo'yog'i) va boshqa xususiyatlari farqli bo'lgan so'zlarga sinonimlar deyiladi deb ham ta'rif beriladi. Masalan:

jamol, oraz, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, turq; chiroyli, go'zal, ko'rkam; iljaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq kabi.

Sinonimlarga to'g'ri ta'rif berish va uning mohiyatini to'g'ri anglash uchun bir necha savollarga to'g'ri javob topishga to'g'ri keladi:

1. Nima uchun aynan bir predmet, voqea yoki hodisa turli so'z bilan turlicha nomlanadi?

2. Sinonim so'zlar ma'nosidagi umumiylikka nima sabab: tushunchami yoki narsami?

3. Sinonimlar so'zlarning semasiologik umumiyligidan tarkib topadimi yoki nominativligidanmi?

4. Predmet, voqea, hodisa – tushuncha – so'z o'rtasida qanday munosabat bor?

Avvalo, *tushuncha* predmet, voqea, hodisa, harakatlar haqida kishilarning tasavvuri bo'lib, so'z shularning ma'lum tovush va tovushlar yig'indisi sifatida tilda reallashuvdir. Lekin bu so'z ma'nosi va tushuncha doim birbiriga teng keladi, degan fikrni keltirib chiqarmaydi. Chunki inson ma'lum bir predmet haqida tasavvur qilar ekan, u shu predmet haqida butunligicha tasavvur hosil qilolmaydi, uning belgilarini qismlarga ajratadi va shu predmet haqida yaxlit bir tushuncha emas, balki bir necha tushunchalar hosil bo'ladi. Predmet, voqea yoki hodisani ko'p tomonlama tavsiflash shu predmet yoki hodisaga turlicha nom berishga olib keladi va sinonimiyani keltirib chiqaradi. Masalan, *ichmoq*, *ho'plamoq*, *shimirmoq*; *sipqarmoq* sinonimlarida *ichish harakatining* har xil idrok qilinishi; *o't*, *olov*, *alanga*, *yolqin* sinonimlarida esa *olovning yonish jarayonidagi ovoz* (*lov-lov*, *lop-lop*) va *nur taratish* (*yal-yal*, *yalt-yalt*) tushunchalari asos bo'lganligi aniq. Bu, ayniqsa, taqlidiy yasalmalarda yaqqolroq ko'rinadi: *qarsak* va *chapak*, *hushtak* va *churrak* bir xil hodisa (*qarsak*, *chapak*) va predmetning (*hushtak*, *churrak*) nomi ikki xil tushunchaga ko'ra turlicha nomlangan.

Sinonimlar o'zlarining qo'llanish xususiyatiga ko'ra ikkiga ajratiladi:

1. Barqaror (o'zgarmas) sinonimlar.

2. Beqaror (o'zgaruvchan) sinonimlar.

Doimiy ma'nodosh, har qanday holatda birining o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'lgan sinonimlar *barqaror sinonimlar* deyiladi. Masalan, *safar*, *marta*, *dafa*, *karra*, *bor*, *qatla* guruhidagi sinonimlardan faqat *safar*, *marta*, *dafa* sinonimlarini barqaror hisoblash mumkin. Ularga «har» olmoshini qo'shib birikma hosil qilishda faqat shu sinonimlarga tenglikka ega (*har safar*, *har marta*, *har dafa* kabi), *lekin karra*, *bor*, *qatla* sinonimlari

«har» olmoshini qabul qila olmagani uchun (*har karra, har bor, har qatla* deb bo'lmaydi) barqarorlikni tashkil qila olmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, *dublet sinonimlar* deb yuritiladigan sinonimlarning bir turi doimiy barqaror sinonimlardir: lingvistika, tilshunoslik; qarsak, chapak; peshona, manglay; kabi. Chunki dubletlar semantik tarkibi to'laligi, bir-biriga mosligi bilan aynan bir xil bo'lgan birdan ortiq so'zlardir.

Inson ob'yektiv olamdagi bilish doirasini ma'lum bir so'z negizida namoyon qilib boradi. Bu esa, ko'pincha, mutlaq sinonimlikni yo'qqa chiqarib boradi. Bundan tashqari, dubletlarning tilda mavjudligi ijobiy hodisa emas, uning tarkibidagi bir so'z til uchun ortiqcha yukdir. Shuning uchun u ko'pincha tushib qoladi yoki o'z ma'nosini o'zgartirib dubletlikdan chiqib qoladi. Chapak va qarsak, manglay va peshona dubletlaridagi «chapak» hamda «manglay» so'zlarining hozirgi nutqimizda kamdan-kam qo'llanishini shundan deb bilish mumkin.

O'z guruhidagi sinonimlar bilan ayrim hollardagina ma'nodosh bo'lib, boshqa hollarda semantik jihatdan uzoq sinonimlar *beqaror* (o'zgaruvchan) *sinonimlardir*. Yuqoridagi misolda *karra, bor, qatla* so'zlari *safar, marta, daf'a* so'zlari bilan ma'lum o'rinlarda sinonimlikni tashkil qilsa ham, bu – doimiy emas, o'rni kelganda, sinonimlikdan chiqib ketadi. Barqarorlik va beqarorlikni barcha sinonimik guruhlarining sinonimlar tarkibidagi semantik munosabatida kuzatish mumkin. Masalan, **o'ldi** denotativining *vafot etdi, qazo qildi, nobud bo'ldi, halok bo'ldi, nopayid bo'ldi, nomardlik qildi, bo'lmadi, o'tdi, ketdi, ketib qoldi, ko'z yumdi, gul tergani ketdi* kabi konnotativ ma'nolaridan – sinonimlaridan 6-12-lari «o'ldi»ga nisbatan beqaror sinonimlardir.

Sinonimlar qo'llanish doirasiga ko'ra *asl* va *uslubiy sinonimlarga* ham ajratiladi. Sinonimlardagi bu bo'linish, aslida, barqaror va beqaror sinonimlardan u qadar farqlanmaydi. Chunki asl sinonimlar doimiy sinonimlar (*safar, marta, daf'a* kabi) bo'lib, uslubiy sinonimlar o'z qatoridagi sinonimik guruhlar bilan ayrim nutqiy jarayonlardagina sinonimlar qatoriga kirishi mumkin. Masalan, *keksa, qari, mo'ysafid, oqsoqol, yoshuli* sinonimlaridan faqat *keksa* va *qari* so'zlari asl sinonimlardir, chunki *keksa kishi, qari kishi, keksa sigir, qari sigir* sifatida qo'llash mumkin. Biroq *mo'ysafid, oqsoqol, yoshuli* sinonimlari kishiga nisbatan qo'llanilgani holda molga nisbatan ishlatilmaydi. Demak, ular uslubiy sinonimlardir.

Uslubiy sinonimlar ma'lum leksik ma'nosi bilan aynan bir xil bo'lib, u bilan namoyon bo'lgan so'zlar muayyan bir ijtimoiy qatlamga, uslubga

mansubligiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Masalan, *yashirin*, *maxfiy*, *pinhon*, *xufiya*, *bekitiqcha*, *yopiq*, «*imi-jimi*»da sinonimlarining umumiy leksik ma'nosi bir bo'lsa-da, uslubiy qo'llanishiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Bulardan «*yashirin*» sifati «sirli, o'zgaga bildirilmaydigan» leksik ma'nosi bilan umumleksikaga oid bo'lib, *maxfiy* sifati rasmiy uslubga, *pinhon* so'zi badiiy uslubga, *xufiya* so'zi dialektal uslubga, *bekitiqcha*, *yopiq* va «*imi-jimi*»da so'zlari esa jonli so'zlashuv uslubiga oiddir. Shuning uchun ularning barchasi *yashirin* so'ziga nisbatan doimiy, barqaror sinonimlar emas.

Leksik ma'nosi bir xil bo'lgan birdan ortiq so'zlarning birlashtiruvchi ma'nosi bilan o'zaro bog'langan guruhiga sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so'zlardan tarkib topadi: *iljaymoq*, *jilmaymoq*, *ishshaymoq*, *tirjaymoq*; *osmon*, *ko'k*, *samo*, *falak*; *qiziq*, *g'alati*, *ajoyib*, *alamat*, *antiqa*, *ajab*, *ajib* kabi.

Sinonimik qatorni tuzishda ma'lum chegaraga va aniqlikka ega bo'lgan, uslubiy jihatdan «betaraf» bo'lgan so'zga dominanta deyiladi. Yuqoridagi misollardagi *osmon*, *jilmaymoq*, *qiziq* so'zlari o'z qatorlarining dominantalaridir.

O'zbek adabiy tilida sinonimik qatorlar ham ichki, ham tashqi manba: chetdan so'z olish (erk – o'zbekcha, ozod – forcha), adabiy til va dialektal so'zlar (narvon – adabiy, shoti va zangi – dialektal), polisemantik so'zlar (bet – yuz, sahifa) hisobiga tashkil topadi.

Ta'kidlash joizki, sinonimik qatorni tarkib toptiruvchi so'zlar ayni bir tilda, ayni bir vaqtda lug'aviy birlik holida qayd etilishi kerak. Shuning uchun ma'nodosh so'zlarning sinonimik qatorni tashkil qilishida quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Adabiy tilga munosabati: *izlamoq*, *istamoq*.
2. Uslubiy qo'llanishi: *inson*, *bashar*.
3. Emotsional-ekspressivligi: *yuz*, *chehra* kabi.

Tilda hamma so'z turkumlari sinonimik qator hosil qila oladi: *odam* – *inson*, *go'zal* – *chiroyli*, *ming* – *lak*, *hamma* – *barcha*, *yig'lamoq* – *siqtamoq*, *tez* – *chaqqon*, *shivir-shivir*, *pichir-pichir* kabi.

Sinonimlarning paydo bo'lish manbalari:

1. O'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida:
 - a) tub so'zlar: *odam*, *kishi*; *aytmoq*, *demoq* kabi;
 - b) tub so'z va yasamalar: *his*, *sezgi*; *savol*, *so'roq*; *vazifa*, *topshiriq* kabi.

2. O'zbek tili va boshqa turkiy tillar o'zaro aloqasi asosida: *paxta*, *momiq* kabi.

3. O'zbek tili va uning dialektlari munosabati asosida: *narvon*, *shoti*, *zangi*; *satil*, *paqir*, *chelak*; *buzoq*, *go'sala* va b.

4. O'zbekcha va chetdan qabul qilingan so'zlar: *yuz*, *bet* (o'zbekcha), *aft*, *chehra* (forscha); *ulug'*, *katta* (o'zbek), *kalon*, *buzurg* (fors-tojik), *gigant* (rus) kabilar.

Sinonimlar og'zaki va yozma nutqda amaliy ahamiyatga ega, chunki ular so'zni o'rinsiz takror ishlatishga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonimlar – badiiy tasvir vositasi. Yozuvchilar o'z asarlarida sinonimlardan asar qahramonlarining xarakterini ochishda, manzaralarni obrazli tasvirlashda keng foydalanadi.

19- mavzu. ANTONIMLAR. OMONIMLAR. PARONIMLAR.

reja:

1. Antonimlarning ta'rifi va tavsifi.
2. Antonimlarning ma'no xususiyatlari.
3. Antonimlarning nutqiy qiymati.
4. Omonimlarning ta'rifi, tavsifi va turlari.
5. Omonimlarning so'z turkumlariga munosabati.
6. Omonimlarning kelib chiqishi: omonimiya va polisemiya, omonimiya va konversiya.
7. Omonimlarning nutqiy ahamiyati.
8. Paronimlar.
9. Xulosa.

O'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklariga *antonimlar* deyiladi. Masalan, *katta-kichik*, *yaxshi-yomon*, *do'st-dushman*, *uzoq-yaqin* kabi.

Misollardan ko'rinadiki, antonimiya so'z juftligida muayyan leksik ma'noning o'zaro qarama-qarshi bo'lishidir. Ya'ni antonimlik faqat bir juft so'z o'rtasida bo'ladi. U bundan ortiq so'zni o'z ko'lamiga sig'dira olmaydi, chunki har qanday zidlik mantiqan ikki narsa o'rtasida bo'ladi, yaxshi va yomon anto-nimlari orasiga uchinchi bir «o'rtacha» belgi anglatuvchi so'z kiritish mumkin emas. Bu jihatdan antonimlar A va B nuqtalarda joylashgan bir to'g'ri chiziqning ikki uchiga o'xshaydi. Yana qiyoslang: *katta-kichik*, *past-baland*, *yosh-qari*, *achchiq-chuchuk* kabi.

So'zlar ma'nolari o'rtasidagi zidlik ko'proq sifat va ravish-larda, qisman ot (vafo va jafo) hamda fe'llarda (kel va ket, tur va o'tir kabi) uchraydi.

Chetdan qaraganda, antonimlardagi zidlik, qarama-qarshilik ma'lum predmet, belgi va harakatlarning inkor va tasdig'iga o'xshab ko'rinadi, chunki antonimlarga o'xshash inkor ham odatda sifat va fe'l turkumiga oid so'zlarda kuzatiladi. Lekin ular o'rtasida keskin farq bor.

Ma'lumki, hamma sifat va fe'llarning inkor shaklini yasash mumkin (*yaxshi-yaxshi emas, baland-baland emas, kel-kelma, o'qi-o'qima, tur-turma* kabi), lekin hamma sifat va fe'llar anto-nimlikni tashkil qila olmaydi. Masalan, *qog'ozli-qog'ozsiz* so'zi o'zaro antonim emas, balki bir-birining inkoridir, chunki *qo-g'ozli* so'zini inkor qilinsa, *qog'ozsiz* so'zining ma'nosi, aksin-cha, *qog'ozsiz* so'zini inkor qilinsa, *qog'ozli* so'zining ma'nosi kelib chiqadi. Bu inkor bir so'z doirasida boradi, shuning uchun ular antonimlikni tashkil qila olmaydi.

Ma'no xususiyatlariga ko'ra antonimlar turlicha bo'ladi:

1) yosh xususiyatiga ko'ra:

Yigitlikda yig' ilmning maxzanin,
Qarilik chog'i xarj qilgil oni (Navoiy).

2) jins xususiyatiga ko'ra:

Hurmatini saqlar har bir **o'g'il-qiz**,
Muqaddas, mo'tabar, aziz Vatanim (Uyg'un).

3) hajm, shakl, miqdor, o'lchov, daraja bildiradi:

Uzun aytma qisqa ayt – ko'p ma'no ber (maqol).
Yo'g'on cho'zilar, **ingichka** uzilar (maqol).

4) shaxs va predmetlarning xususiyatini anglatadi:

Chin so'zni yolg'onga chulg'ama,
Va **chin** ayta olur tilni **yolg'onga** bo'lg'ama (N.).

5) rang-tus anglatadi:

Men ham sening jigar go'shang – bolangman,
Ko'zingdagi so'nmas **oqu qorangman** (folklor).

6) Maza-ta'm bildiradi:

Ushoq qand oq tuzga monand erur,
Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur (Navoiy).

7) payt ifodalaydi:

Erta-yu kech fikru zikrim xayoling,
Bir so'rmading, nelar kechdi ahvoling (Muqimiy).

8) munosabat bildiradi:

Do'stga xor, dushmanga zor,
Nomardga muhtoj aylama (folklor).

9) his-tuyg'u anglatadi: **vafo-jafo, rohat-azob; qayg'u-shodlik** kabi.

Badiiy asarlarda, ayniqsa, xalq maqollarida antonimlar emotsional-ekspressiv uslubiy vosita sifatida nutqning ifodaliligi, ixchamligi, o'tkirligi uchun xizmat qiladi: do'st achitib gapiradi, dushman kuldirib.

Har kimki vafo qilsa, vafo topgusidir,

Har kimki jafo qilsa, jafo topgusidir (Bobur).

Yaxshi otga qamchi bossang kishnaydi,

Yomon otchi, egasini tishlaydi (folklor) kabi.

Zidlash munosabatini ifodalashning ko'rinishlaridan yana biri **oksimoron** hisoblanadi.

Oksimoron – kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga xos bo'lmagan belgini unga nisbatan qo'llab, antonimik munosabat hosil qilishdir. **Sifat+ot** tipidagi mantiqiy nomuvofiq so'zlardan original uslubiy birikma hosil bo'ladi: *shirin dard, aqlli tentak, soqolli ko'sa, achchiq haqiqat, totli azob, qorong'u kun* kabi.

Shakli bir xil va ma'nolari turlicha bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlar *omonimlar* deyiladi. Omonimlar asosan bir xil ohangda aytiladi va bir shaklda yoziladi. Masalan:

Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi **ot**,

Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni **ot**,

Nasihatim yod qilib ol, farzandim,

Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi **ot**.

Yana:

Chun pari-yu, hurdir **oting**, begim,

Sur'at ichra devdir **oting**, begim.

Har hadanggikim, ulus ondin qochar,

Notavon jonim sari **oting**, begim.

kupletlarining birinchisida *ot* so'zi omonim bo'lib kelgan bo'lib, u birinchi misrada – *nom*, ikkinchi misrada – *buyruq fe'li*, to'rtinchi misrada – *uy hayvoni* (ot) ma'nolarida; ikkinchisida esa *oting* so'zi birinchi misrada – *ising, noming*, ikkinchi misrada – *uy hayvoni* (ot) va, nihoyat, to'rtinchi misrada – *hadang(o'q)ni oting (buyruq fe'li)* ma'nolarida kelgan. Chunonchi, mazkur to'rtlikning birinchi, ikkinchi, to'rtinchi misralarda radif bo'lib kelgan «**begim**» so'zi aytilishi va yozilishiga ko'ra bir xil bo'lishiga qaramasdan, bir ma'noli va bir so'z bo'lganligi uchun omonim emas.

Turkum jihatdan omonimlar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Omonimlar ayrim hollardagina faqat atrofda (*temir* – jism, *Temir* – ism; *bo'ri* – yovvoyi hayvon, *Bo'ri* – ism: *ra'no* – gul, *Ra'no* – ism kabi), ko'p hollarda esa turli turkumlardan tarkib topadi: *toy* – yilqining bolasi, o'rab qo'yilgan gazlama, buyruq fe'li; *uch* – raqam, biror narsaning so'nggi nuqtasi, buyruq fe'li; *yosh* – ko'z yoshi (ot), yosh yigit belgi (sifat) kabi.

O'tgan asrning 90-yillarida nashr etilgan grammatik adabiyotlarda omonimlarni aytilishi, yozilishi va ma'nolariga ko'ra turlarga ajratganda, *sof* va *shartli* omonimlar, *to'la* va *yarim omonimlarga* ajratib kelindi. Lekin so'nggi yillardagi ayrim qo'llanma va konspektiv kurslarning ayrimlarida omonimlarning turlarga bo'linishi umuman inkor qilinsa, ba'zilarida ularni *leksik* (sof omonimlar) va *nutqiy* omonimlar (omofoniya, omoforamiya, omografiya)ga ajratadilar. Omonimlarni bunday turlarga ajratish, ularga til hodisasi va nutq hodisasi sifatida qarash nuqtai nazardan, to'g'ri bo'lib, mohiyatan ilgarigi an'anaviy bo'linishdan farqlanmaydi. Shunga ko'ra, omonimlar, odatdagidek, quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Sof omonimlar.
2. Shartli omonimlar:
 - a) omofonlar;
 - b) omograflar;
 - c) omoformalar.

So'zlarning omonim yoki omonim emasligi aslida: 1) talaffuzdagi bir xilligiga; 2) yozuvdagi bir xilligiga; 3) ba'zan fonetik yoki morfologik jihatdan so'zlarning bir xil bo'lib qolishiga bog'liq. Shu xususiyatlarning hammasiga to'la ega bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlarnigina sof omonimlar deyish mumkin.

Demak, ham aytilishi, ham yozilishi bir xil bo'lgan so'zlarga *sof omonimlar* deyiladi: *ot* (ism), *ot* (buyruq fe'li), *ot* (uy hayvoni); *uch* (son) *uch* (buyruq fe'li), *uch* (biror narsaning tugallangan qismi) kabi.

Sof omonimlar lug'aviy birliklar sifatida bir xil tarkibga ega bo'lgan birdan ortiq so'zlardir. Masalan, *qo'sh* so'zi ham ot, ham sifat, ham fe'l turkumlari sifatida uch mustaqil leksemani tashkil qiladi.

Ba'zan so'zlar faqat bir tomoni yoki aytilishi yoki yozilishi yoki tarkibidagi biror morfemasi orqaligina o'xshash bo'lib qoladi, shuning uchun ular *shartli omonimlar* deb yuritiladi. Ular avvaldan til birligi sifatida mavjud bo'lmay, faqat nutqiy jarayonda bir xil shaklga kelib qoladi.

Omofonlar. Talaffuzi, aytilishi bir xil, yozilishi va ma'nolari turlicha bo'lgan so'zlarga *omofonlar* deyiladi. Masalan: *to'n* (kiyim), *ton* (ovoz); *yot* (begona), *yod* (yod olmoq, xotirada saqlamoq); *urush* (jang), *urish* (harakat nomi – urmoq) kabi.

Ko'rinadiki, bu so'zlarning o'xshashligi nutq jarayonida so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning artikulyatsion-akustik o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, *to'rt* so'zining o'zbek tilida so'z oxirida undoshlarning qator kelmasligi qonuni asosida **to'r** (so'm) sifatida talaffuz qilinishi *to'r* (setka) so'zi bilan yoki *tok* (elektr zaryadi) so'zining ruschadan o'zlashgan so'zdagi unlining o'zbekcha talaffuzga moslashtirilishi natijasida *to'k* fe'liga shakldosh bo'lishiga sabab bo'lgan.

Omograflar. Yozilishi bir xil bo'lib, ma'nosi va talaffuzi har xil bo'lgan so'zlar *omograflar* yoki *omogrammalar* deyiladi. Masalan, *tok* (uzumning toki), *tok* (elektr toki); *tom* (uyning tomi), *tom* (kitob jildi); *tort* (buyruq fe'li), *tort* (shirinlik) kabi.

Omograflar doimiy bo'lmasligi ham mumkin, chunki ularning yozuvda bir xil qayd etilishi ma'lum grafika uchun belgilangan ma'lum imlo qoidasi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Agar yozuv o'zgarsa, ayrim omograflar o'z belgisini yo'qotishi mumkin. Masalan, o'zbek yozuvining rus grafikasidan lotin yozuviga o'tishi ayrim omograflarning omograflik xususiyatining yo'qolishiga olib kelishi, ayni paytda, yangi yozuvga ko'ra yangi omograf-larning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu ularning shartlilikini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.

Omoformalar. Tarkibidagi morfemalarning o'zgarishi tufayli yozilishi va talaffuzi jihatidan bir xillikka ega bo'lgan so'zlarga *omoformalar* deyiladi. Misollar: *olma* (meva) – *ol+ma* (bo'lishsiz fe'l); *tugma* – *tug+ma*; *ol+di* (fe'l), *old+i* (ko'makchi) kabi.

Nutqda faqat so'zlar emas, balki so'z birikmalari, frazemalar, hatto gaplar ham omonimlik holatida bo'lishi mumkin: *oqsoqol* – keksa, soqoli oq, mahalla rahbari; *ko'z yumdi* – vafot qildi, biror xatoni kechirdi, bilib bilmaslikka oldi; *ko'l ko'tardi* – tasdiqladi, taslim bo'ldi, qo'lini yuqoriga ko'tardi; *Ular bir umrga uchrashmaydigan bo'lib xayrlashdilar* – er-xotin yoki sevishganlarning ajrashishi, harbiy o'rtoqlarning xayrlashishi, o'ldi kabi. Bular hozirgi tilshunoslikda *omomorfema* (*siz* – sifat yasovchi va III shaxs egalik affiksi), *omoevfema* (*etagi ho'l bo'ldi* – nomussizlandi va kiyimning etak qismi suvga botdi), *omofrazema* va *omosintagma* (yuqoridagi misollarga qarang) kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Omonimlar ham shakliy, ham ma'no xususiyatlariga ko'ra polisemantik so'zlarga o'xshab ketadi, lekin ular farqli bo'lib, bu farq va o'xshashliklar quyidagicha:

1. Polisemantik so'z birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ayni bir so'zning o'zidir. Omonimlar esa fonetik tarkibi bir xil, birdan ortiq so'zlardir. Masalan, *paxta* bir so'z sifatida o'simlik, uning hosili, tola, chigit (*paxta* ekmoq) ma'nolarini anglatgani uchun polisemantik so'z; *tuz* so'zi *tuz* – mineral, osh tuzi, *tuz* – *tuz-moq*, *tuz* – *tekis* (dala) sifatida uch so'z va uch ma'no bo'lgani uchun omonimdir.

2. Polisemantik so'z ma'nolari bir-birini taqozo etadi. Ularning ma'nosi bir-biri bilan mushtarak, mazmunan bir-biri bilan aloqador: *ko'z* so'zi *uzukning ko'zi*, *yog'ochning ko'zi*, *buloqning ko'zi* iboralarida *ko'zga o'xshashlikligi* ma'nosi bilan bir-biri bilan aloqador. Omonimlar tarkibidagi so'z ma'nolari bunday bog'lanish – aloqadorlikka ega emas. Masalan, *ko'kat* ma'nosidagi *o't* so'zi *olov ma'nosidagi o't* so'zi bilan omonim, chunki *ko'kat* va *olov ma'nolari o'rtasida aloqadorlik yo'q*.

3. Polisemantik so'zlar bir so'zning ma'no taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi, omonimlarning yuzaga kelishi esa, asosan, tasodifiydir.

4. Polisemantik so'zlar, asosan, bir til doirasidagi taraqqiyot natijasi, omonimlar esa turli tillardagi ayrim so'zlarning bir tilda fonetik bir xillikka duch kelishidir.

Omonimlar manbalariga ko'ra ham turli xususiyatlarga ega:

1. Har bir tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida:

a) tub so'zlar: *o't* (o'simlik, olov, buyruq fe'li), *ot* (ism, uy hayvoni, buyruq fe'li), *tosh* (jism, buyruq fe'li) kabi;

b) so'zning fonetik o'zgarishi: *un* (ovoz), *un*<*uv+in*>*u:n*;

c) so'z yasalishi: *oylik* – *maosh*, *reja*;

d) konversiya: *oltin* – metall, material (*oltin soat*);

e) polisemantiklik: *kun* – quyosh, sutkaning yarmi;

f) adabiy til va dialekt: *shoti* – arava asosi va narvon.

2. Chet tillardan so'z olish: *tur* (xil) – *tur* (sport), *tom* (uy) – *tom* (jild) kabi.

Omonimlar o'zbek poeziyasi tarixida muhim rol o'ynagan. Shoirilar omonimlarning xilma-xil ma'nolaridan foydalanib, tuyuqlar, tajnislar yaratganlar. Xalq og'zaki ijodining turli janrlarida omonimlardan keng foydalanilgan:

Olmani so'ndi nigorim – ol! – dedi,

Olma birla bu ko'ngilni ol! – dedi.

*So'rdim ersa olmasining rangini,
Ne so'rarsan? – Olma rangi – ol! – dedi (Navoiy).*

*Dilrabo, o'ltir boshingdan aylanay,
Tandim ol, o'lsam so'ngagim ayla nay (Uvaysiy) va b.*

Paronimlar grekcha yonidagi nom, qo'shaloq nom demakdir.

Leksik ma'noga ko'ra o'zaro aloqador bo'lmagan ikki so'zning talaffuzda o'xshashligiga asoslangan ohangdosh so'zlarga *paronimlar* deyiladi: *yoriq – yoruq, qurt – qurut, burch – burj, abzal – afzal* kabi.

So'zlarda paronimiyaning yuzaga kelishi uchun ularning fonetik tarkibidagi shunchaki o'xshashlik yetarli emas. Masalan, *tuz* va *tut* so'zlari tarkibidagi bir tovush (**z** va **t**) hisobiga farqli bo'lsa ham, paronim bo'la olmaydi, chunki bu tovushlar artikulyatsion-akustik jihatdan bir-biridan uzoq: *t* – jarangsiz, til oldi, portlovchi undosh, *z* – jarangli, til oldi, sirg'aluvchi un-dosh. Ko'rinadiki, bu tovushlar faqat artikulyasiya o'rniga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra, artikulyasiya usuli va akustikasiga ko'ra boshqa-boshqa tovushlardir. Paronim bo'lish uchun yondosh so'zlar faqat bir xususiyatiga ko'ra farqlanib, boshqa xususiyatlari bilan o'xshash bo'lishi shart. Masalan, *hol* va *xol* so'zlarida *h* va *x* paydo bo'lish o'rniga ko'ra, *abzal* va *afzal* so'zlarida *b* va *f* tovushlari artikulyasiya usuliga ko'ra farqlanadi va paronimiyaning hosil qiladi.

Paronimlar turli yo'llar bilan hosil bo'ladi:

- a) tovush ohangdoshligiga ko'ra: *bot – bod*;
- b) turli o'zakdan bir xil qo'shimcha vositasida so'z yasash natijasida: *yonilg'I – yoqilg'i, yolqin – yorqin, toblan – tovlan* kabi;
- c) so'z o'zlashtirish vositasida: o'zbekcha – *ora > aro*, fors-tojik – *oro*, o'zbekcha – *burch*, arabcha – *burj* va boshqalar.

Paronimlardan poeziyada she'riy qofiyalar yaratishda, shuningdek, askiya, hazil-mutoyibada ham keng foydalaniladi.

20- mavzu. O'ZBEK TILI LEKSIKASI

reja:

1. O'zbek tili leksikasining taraqqiyot yo'llari.
2. O'zbek tili leksikasining o'z va o'zlashgan qatlamlari.
3. O'zbek tili leksikasining o'z qatlami:
 - a) umumturkiy so'zlar;
 - b) o'zbekcha so'zlar.
4. O'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlami:
 - a) fors-tojik so'zlari;
 - b) arabcha so'zlar;
 - c) ruscha va baynalminal so'zlar.
5. O'zbek tilining chet so'zlarga munosabati.
6. Xulosa.

Tilning lug'at tarkibi til qurilishining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Har bir tilning, jumladan, o'zbek tilining ham lug'at boyligi, uning qay darajada ekanligi, u yoki bu xalqning shakllanish jarayoni, turmush sharoiti hamda keyingi o'sish va rivojlanish tarixi bilan bog'liq.

O'zbek tili O'rta Osiyodagi qadimiy mahalliy xalqlarning turkiy tillar tizimidagi tillaridan biri bo'lib, uning lug'at tarkibi va grammatik qurilishi ham qadimiydir. O'zbek tili leksikasi o'zining butun tarixiy takomilida shu tilning o'z ichki taraqqiyot qonunlari asosida o'sgan va rivojlangan.

Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, o'zbek tili leksikasida hamma turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'z birliklari o'zbek tili lug'at tarkibining ham asosini tashkil qiladi. Lekin bu hozirgi o'zbek adabiy tilining butun so'z boyligi faqat o'zbekcha va umumturkiy so'zlardan tarkib topgan degan gap emas. Sababi o'zbek xalqi o'z tarixiy taraqqiyoti jarayonlarida boshqa xalqlar bilan ham siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqada bo'lib kelganki, bu, tilda ham o'z ifodasini topgan. Chunki ellar o'rtasidagi aloqa tillar o'rtasidagi aloqadir. Dunyoda hech bir sof til yo'q. Dunyo xalqlari doimo bir-birlari bilan so'z olib, so'z berib kelgan. Demak, o'zbek tili lug'at boyligida nafaqat o'zbekcha va umumturkiy lug'aviy birliklarni, boshqa tillardan qabul qilingan ko'plab so'zlarni ham uchratish mumkin. Bu til taraqqiyotining asosiy qonunlaridan biridir.

Shu jihatdan qaraganda, hozirgi o'zbek adabiy tili leksik tarkibini ikki yirik (o'z va o'zlashgan) qatlamga ajratish mumkin.

O'zbek tili leksikasining o'z qatlami

O'zbek tili leksikasining o'z qatlamiga oid so'zlarning mavjudligi o'zining juda uzoq tarixiga ega. U oltoy tillari alohida-alohida qabila va xalq tillari sifatida differentsiatsiyalashmagan, butun turkiy qavmlar bir umumiy tilga ega bo'lmagan davrlarda shakllana boshlagan. Davrlar o'tishi bilan umum-turkiy tillarning alohida-alohida turkiy tillarga differentsiatsiyalanishi ularning tillarida ham o'ziga xos ayirmalarni keltirib chiqargan. Bu o'z navbatida har bir turkiy til, jumladan, o'zbek tili leksikasining o'z qatlamini ham ikkiga ajratishga asos bo'lgan:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zbekcha so'zlar.

Umumturkiy so'zlar. Turkiy xalqlarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan so'zlarga umumturkiy so'zlar deyiladi. Umumturkiy so'zlar VI-VII asr yodnomalari tilida uchraydi: *ata, ini, adaq, tav, altun* kabi. Bu kabi so'zlar o'sha davr hamma turkiy tillari uchun umumiy bo'lgan.

Hozirgi turkiy tillar, jumladan, hozirgi o'zbek tili tarkibidagi bunday umumturkiy so'zlarni shartli ravishda quyidagicha belgilash mumkin:

1. Qarindoshlik atamaları umumturkiy leksikaning eng arxaik qatlamidir. Qarindoshlik atamaları qon-qarindoshlik, oila-nikoh, ota urug'i va ona urug'iga doir shaxslar hamda ularning yosh xususiyatlariga ko'ra farqlangan. Masalan, barcha turkiy tillar va o'zbek tilida qarindoshlik atamaları: *ota//ata, opa//apa, tog'a//dayi//tay, xotin//katin//gadin, kelin//gelin, qayin//qayin//qayn* kabi.

2. Turli hayvon, jonivor, parrandalar nomlari, ularning anatomik a'zolari atamaları: *ot//at, bedav//badav, echki//eshki//echi, eshak//yesek//eshteq, g'oz//qaz//kas, tuyoq//toyak//tuyak, tumshuq//tomshiq//tumzux* va boshqalar.

3. O'simlik nomlari va ularning a'zolariga oid atamaları: *boshqoq//majaq//masaq, yaproq//yalbirak//yapurmak, tomir//tamir//tamix* kabi.

4. Tabiat hodisalarini anglatuvchi atamalar (anemonimlar): *yel (shamol) //jel//chel, yashin//jasin* kabi.

5. Ayrim jo'g'rofiy va samoviy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: *yulduz//juldiz//yo'ldik, dengiz//deniz//tines, ko'k (osmon) //koy //ko'k, dala//talaa//tarla, suv (daryo) //suu//suq* va b.

6. Narsa, hodisa, voqea, harakat, belgi va miqdor nomlari, shaxs va so'roq ma'nosini anglatuvchi qadimgi so'z va atamalar ham o'zbek tilining umum-turkiy leksik qatlamining asosini tashkil qiladi.

Umuman, turkiy tizimdagi tillarda eng qadimgi davrlardan boshlab, amalda asosan bir xilda qo'llanib kelgan, keyinchalik o'sib, rivojlanib, hozirgi paytda ham deyarli barcha turkiy tillarda shakl va ma'no birligini saqlagan, lekin qisman har bir turkiy tilning artikulyatsion xususiyatlariga ko'ra o'z fonetik ayrimliklariga ega bo'lgan lug'aviy birliklar barcha turkiy tillar leksikasining asosini tashkil qiladi.

Shubhasiz, turkiy tillarning har biri o'z ichki qonuniyatlari asosida rivojlanib kelgan, shuning uchun boshqa turkiy tillardagi ayrim so'zlar o'zbek tilida, o'zbek tilidagi ayrim so'zlar esa boshqa turkiy tillarda uchramasligi mumkin. Masalan, *ev* (uy), *emgak* (mehnat), *yemak* (non), *al* (qo'l) singari umumturkiy so'zlar hozirgi kunda o'zbek tilida ishlatilmaydi, o'zbek tilidagi ayrim so'zlar ham boshqa turkiy tillarda shunday.

O'zbekcha so'zlar. O'z qatlamning asosiy tarkibiy qismi o'zbekcha so'zlardir. Bu so'zlar o'zbek tilining o'zida shu tilning o'z ichki imkoniyatlari, fonetik, semantik, grammatik qonun-qoidalari asosida shakllangan so'zlar-dir. Shuning uchun o'zbek tili leksikasiga oid so'zlarni, ayrim qiyinchiliklari mavjud bo'lsa ham, o'ziga xos belgilari asosida bimalol ajratib olish mumkin. Bu belgilar quyidagicha:

1. O'zbek tili leksikasidagi barcha olmoshlar, miqdor bildiruvchi barcha tub va tarkibli sonlar hamda tub fe'llar, boshqa turkiy tillarda uchramaydigan shamol, momaqaldir, to'liq, voqea va hodisa nomlari, faqat o'zbeklarning o'ziga xos kasb-hunar va dehqonchilikka oid otlar sof o'zbekcha so'zlardir.

2. O'zbekcha bir bo'g'inli tub so'zlar, asosan, **V** (vokal – unli) **C** (konsonant – undosh): *ol, ot, osh* kabi; qisman **CV**: *ye < je, de* kabi; asosan, **CVC**: *bosh, tosh, tush, chiq, qo'y* tipida bo'lgan. Ayrim taqlidiy so'zlarni hisobga olmaganda (*chars-churs, bilq-bilq, pirq-pirq* kabi), o'zbek tilida **CVCC** tipidagi bir bo'g'inli so'zlar deyarli uchramaydi, chunki o'zbek tilida so'z o'zaklari qator undoshlar bilan tugamaydi. Qator undoshlar bilan tugagan so'z o'zaklari ba'zan uchrasa ham, u qo'sh undosh shaklida kelib, uning birinchisi ko'pincha *n, r, s, y* undoshlari bo'lib, so'ng jarangsiz undoshlar keladi: *ost, qayt, ayt, turt, to'rt* kabi.

3. O'zbek tilida so'zlar qator undosh bilan boshlanmaydi, yo unli bilan boshlanadi yo undosh bilan boshlanib, uning ketidan unli keladi: *o'zgarish, qishloq* kabi.

4. O'zbek tiliga oid so'zlarning ko'pchiligi ko'p ma'nolidir.

5. Sof o'zbekcha so'zlar orasida mavhum ma'noli so'zlar oz.

6. O'zbek tiliga oid so'zlar *v, g, z, l, r, ng* undoshlari bilan boshlanmaydi.
7. O'zbekcha so'zlarda grafik belgilar qo'llanmaydi va b.

O'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlami

Til jamiyatning taraqqiyoti bilan birga doimo o'zgarib, taraqqiy etib boradi. Uning eng o'zgaruvchan qismi bo'lgan lug'at tarkibining o'sishi va o'zgarishining turli omillari mavjud:

1) lug'at boyligining o'zgarishi, eng avvalo, tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida yuz beradi. Turli usullar bilan yangi so'zlar hosil bo'ladi, yasaladi va so'zning semantikasida o'zgarish yuz berib, uning ma'nosida differentsiat-siyalanish sodir bo'ladi, so'zning har bir yangi ma'nosi yangi so'z hosil qiladi;

2) adabiy til va uning tarkibidagi dialektlar o'rtasida doimiy munosabat, aloqa mavjud bo'ladi. Bu aloqa dialektlar tarkibidagi ayrim so'zlar hisobiga adabiy til lug'at boyligini oshirib boradi;

3) qarindosh xalqlar o'rtasidagi doimiy ijtimoiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy aloqalar tillar o'rtasidagi aloqani ham kuchaytiradi, bunday aloqalar har ikkala til va tillar o'rtasidagi leksik almashinuvga katta imkoniyat yaratadi.

4) noqarindosh xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar tillar o'rtasidagi aloqani ham vujudga keltiradi va bu, ko'pincha, bir tilda, ba'zan esa har ikkala tilda ham leksik olinmalarning ko'payishiga sabab bo'ladi.

Leksikada o'zlashgan qatlamning paydo bo'lishi har doim bir xil usulda yuz bermaydi, so'z o'zlashtirish sabablari, tabiati har xil bo'ladi:

1. *Noqarindosh ellar va tillarning tengligi asosida.* Bu o'zaro aloqadagi xalqlarning hududiy yaqinligi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va kundalik turmush sharoitlarining umumiyliги asosida quriladi va bularning barchasi tilda o'z ifodasini topadi. Juda uzoq tarixiy jarayonda aloqadagi tillar o'rtasida leksik olinmalar o'sib, rivojlanib boradi, shuningdek, tillar tarkibida yangi – o'zlashgan qatlamni shakllantiradi. Masalan, o'zbek tili leksikasi tarkibidagi fors-tojik so'zlari o'zbek va tojik xalqlarining bir hududda yashaganliklari, ularning azaliy erkin muloqoti natijasidir.

2. *Noqarindosh ellar va tillarning o'zaro tengsizligi asosida.* Bu noqarindosh qavmlar va xalqlar o'rtasidagi tashqi ziddiyatlar, o'zaro bosqinchilik urushlari, g'olib hamda mag'lub qavm va xalqlar, mamlakatlarni vujudga keltiradi. G'olib mamlakatlarning mag'lub mamlakatlar ustidan hukmronligi,

mag'lub mamlakat, elat va xalqlarning ijtimoiy turmush sharoiti, urf-odat va madaniyatiga ham ta'sir qilmasdan qolmaydi, albatta. Bu, dastavval, g'olib va mag'lub xalqlar tillarida o'z aksini topadi. Sababi g'olib mamlakat hukmronlari bosib olingan hududlarda o'z tilini hukmron til darajasiga ko'tarishga, davlatni boshqarishni o'z tillarida olib borishga, yozuv va yozma hujjatlarni o'z tili hisobiga o'zgartirishga intiladi. Natijada bir til leksikasida ikkinchi til leksikasiga oid yangi so'zlar va dubletlar paydo bo'la boshlaydi. Bular davrlar o'tishi bilan tobora kengaya boradi, mag'lub tillar leksikasida o'z qatlami bilan yonma-yon o'zlashgan qatlam yuzaga keladi. O'zbek tili leksikasi tarkibidagi arab, fors va rus tillariga oid leksik qatlamlarning paydo bo'lishi shu asosda yuz bergan.

Qarindosh va noqarindosh tillar o'rtasidagi ana shu munosabatlarni leksik olinmalarning xususiyatlariga ko'ra o'zbek tili va boshqa tillar aloqasi misolida quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. O'zbek tili leksikasida fors-tojikcha so'zlar.
2. O'zbek tili leksikasida mo'g'ulcha va xitoycha so'zlari.
3. O'zbek tili leksikasida arabcha so'zlar.
4. O'zbek tili leksikasida ruscha va baynalminal so'zlar.

O'zbek tili leksikasida fors-tojikcha so'zlar. O'zbek xalqi bilan eroniy xalqlar, o'zbek tili bilan fors-tojik tillari o'rtasidagi munosabat juda qadim zamonlardan boshlangan, chunki Markaziy va O'rta Osiyoda o'zbeklar forslar va tojiklar bilan birga yashab kelganlar.

O'zbek va fors-tojik tillari o'rtasidagi aloqa tenglik va tinchlik asosida yuz bergan. Shubhasiz, yashash hududlari bir bo'lgan o'zbek (qisman qoraqalpoq, turkman) hamda fors va tojik xalqlarining iqtisodiy turmush sharoiti, ishlab chiqarish, fan va madaniyati, san'atida ham umumiylik bo'lgan, bu ularning urfodatlarini, oilaviy munosabatlarida ham o'z ifodasini topgan.

O'zbek tilidagi fors-tojik olinmalarning manbai, asosan, rivojlangan fors-tojik adabiy tili bo'lgan. O'rta Osiyoning mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davrida Qoraxoniylar va Xorazm davlatlari adabiy tili, undan keyin esa Oltin o'rda va Temuriylar davlati adabiy tili hamda ilmiy-adabiy aloqalari o'zbek tili leksikasi tarkibida fors-tojik olinmalarining asosi bo'lgan.

O'zbek xalqi va fors-tojik xalqlari, o'zbek tili va fors-tojik tillari o'rtasidagi azaliy aloqa va munosabatlarni faqat o'zbek va tojik xalqlari, o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi munosabatlar orqali izohlash mumkin. Ma'lumki, Tojikistonning janubiy hududlari (Vaxsh va Qorarnihosh vodiylaridagi Qo'rg'ontepa, Qabadiyon, Jimko'l, Shahartuz nohiyalari) va Jonibedam

viloyatida, O'zbekistonning Buxoro, Samarqand, Namangan, Termiz kabi markaziy shaharlari va Buxoro, Samarqand, Surxondaryo viloyatlari hamda Farg'ona vodiysining ko'pgina hududlarida o'zbeklar va tojiklar birga yashashadi. Bu birlik asosidagi o'zbek va tojik o'zaro og'zaki muloqoti Buxoro, Samarqand (XIV-XV asrlardayoq Hirot, Isfaxon, Qandahor, Balx) shaharlarida o'zbek va tojik ikkitilligini shakllantirgan bo'lsa, ko'p asrlar davomidagi buyuk mutafakkirlar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy, Muqimiy va Muiziy, Sadriddin Ayniy va Oybeklar o'rtasidagi ilmiy-adabiy hamkorlik va zullisonaynlik an'analarini davom ettirdi, rivojlantirdi. Temuriylar davrida va keyinchalik Buxoro, Qo'qon xonliklarida davlat idora ishlarining ikki tilda olib borilishi, shubhasiz, har ikki tilning ham fonetik, leksik-grammatik ravnaqiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Shuning uchun tojik-fors tilining o'zbek tiliga va o'zbek tilining tojik-fors tiliga ta'sirini faqat bu adabiy tillar leksikasida emas, balki ularning tovushlar tarkibidagi grammatik qurilishda ham ko'rish mumkin. Misollar:

a) leksikada: *kaft, obro', ohang, bahor, bekor, hamroh, poytaxt, astoydil, otashin, baland, past, kamtar, ro'para* kabi;

b) fonetikada: o'zbek tili unlilar tizimidagi ayrim o'zgarishlar, tojikcha so'z boshida *g, l, z, v, r* tovushlarining odatiy qo'llanishi;

c) grammatikada: *-boz, -bon, -do'z, -namo, -paz, -parvar, -furush, -xona* kabi yasovchilar, *be-, ba-, bar-, ser-, no-, xush-, pur-, bo-* kabi prefikslar va boshqalar.

O'zbek tili leksikasida mo'g'ulcha va xitoycha so'zlar. O'zbek tili leksikasi o'zlashgan qatlamining ma'lum qismini mo'g'ul va juda kam miqdorda xitoy tilidan olingan so'zlar tashkil qiladi.

Bunga asosiy sabab, bir tomondan o'tmishda turk, mo'g'ul, tungus-manjur urug' va qabilalarining ginetik (kelib chiqish) birligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, keyingi davrlarda turkiy qabilalar va uyushmalar yashaydigan butun hududlarning mo'g'ullar tomonidan istilo qilinishidir.

So'z qabul qilishda mo'g'ul tilining nufuzi hamma turkiy tillarda bir xil bo'lmagan. Turkiy elat va xalqlar yashaydigan yerlar, hatto Amu sohillarigacha mo'g'ullar tomonidan istilo qilinganda ham, mo'g'ul imperiyasi hukmdorlari turkiy tillar, jumladan, o'zbek tiliga tayziq, o'tkaza olmagan. Ular bosib olingan yerlarda talonchilik va vayrongarchilik bilan shug'ullangan. Bu davrlardagi turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi ham, ijtimoiy turmush sharoiti, urf-odati, madaniyati, san'ati va arxitekturasini, yozuv tili va adabiyoti jihatidan mo'g'ullarga nisbatan mutlaqo ustun bo'lgan. Mo'g'ullar

o'zlari egallab olgan joylarda hech narsa qurmagan, faqat buzgan. Bu haqda mashhur venger turkshunos-tilshunosi H.Vamberi mo'g'ullar turklarga til o'rgatmadi, balki ulardan o'rgandi, deganida haqli edi. Shunga qaramay, hozirgi o'zbek tili leksikasida asli mo'g'ulcha bo'lgan *dala, tangri, muz, ayron, bayan, bo'sag'a, xan* kabi so'zlar va ba'zi etnotoponimlarni ko'plab uchratish mumkin.

O'zbek tilida uqadar ko'p bo'lmasa ham, xitoy tilidan olingan so'zlar ham uchraydi. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbeklar va xitoyliklar o'rtasida ham qadimiy aloqalar mavjud bo'lgan. Hozirgi o'zbek tilida uchraydigan *zang, choy, chanoq (idish), qo'shni, yombi* kabi so'zlarning mavjudligi ana shu aloqalar natijasidir.

O'zbek tili leksikasida arabcha so'zlar. Arab tili leksikasi o'zbek tilining o'zlashgan qatlami sifatida X asrlarga kelib, butun Markaziy va O'rta Osiyo hududlari arablar tomonidan bosib olingandan keyin, yoppasiga kirib kela boshladi. Bu davrlarda arab tili faqat arablarning o'zi uchun emas, balki barcha arab davlatlari hamda arablar tomonidan bosib olingan yerlar xalqlari uchun ham din, fan, maktab va mahkamalar tiliga aylanib qolgan edi.

Arab tili dunyodagi o'zlashtirilishi eng og'ir bo'lgan tillardan biridir. Shunday bo'lishiga qaramasdan, arablar barcha yerli aholini majburan islom diniga kiritdi, muqaddas Qur'on tilini barcha mavjud maktab va madrasalarda ona tili o'rnida – asosiy davlat tili sifatida o'qitishga va o'rganishga erishdi.

X-XI asrlarda Mahmud Koshg'ariy, Forobiy, Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy, Termiziy kabi mutafakkirlar o'z ilmiy asarlarini arab tilida yaratdi.

O'zbek tiliga arab tilidan olingan so'zlarni ma'nolariga ko'ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1) diniy tushunchalarni anglatuvchi atamalar: *Alloh, oxirat, do'zax, jannat, shayton, farishta, imon, masjid, tahorat* kabi;

2) ilmiy abstrakt atamalar: *adab, ahvol, olam, abjad, qodir, xayr, shafolat* kabi;

3) davlat iqtisodiy ishlab-chiqarish atamalari: *mahkama, mehnat, mol, foyda, qassob* kabi;

4) ijtimoiy-siyosiy atamalar: *jamiyat, madrasa, muassasa, zulm, zolim* kabi;

5) grammatik ma'no ifodalovchi atamalar: *va, lekin, aslo, albatta, masalan, alalxusus* kabi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, arab tilidan qabul qilingan ayrim til birliklari o'zbek tili talaffuzi va imlosiga moslashtirildi, hatto arab grafikasiga isloh kiritildi.

O'zbek tili leksikasida ruscha va baynalminal so'zlar. O'zbek tilining rus tili bilan o'zaro aloqasi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga keldi. Bu davrda O'rta Osiyo Rusiya tomonidan tamomila bosib olingan edi. Bu, bir tomondan, O'rta Osiyo xalqlarining Rusiyaga qaramligini yuzaga keltirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, O'rta Osiyo o'lkalarida yangi ijtimoiy tuzumning barpo qilinishi, yangi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, zavod va fabrikalarning maydonga kelishiga sabab bo'ldi, shuningdek, O'zbekistonda va shu zaminda yashovchi xalqlar o'rtasida ob'yektiv ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-ma'rifiy hamkorlikni yuzaga keltirdi, o'zbek va rus tillarning o'zaro aloqasiga ham asos soldi.

XX asrning I yarmida o'zbek tiliga ruscha va rus tili orqali ingliz, nemis, fransuzcha-baynalminal so'zlar yoppasiga kirib kela boshladi. Bular:

1. Ijtimoiy-siyosiy so'z va terminlar: *byuro, demokratiya, diktatura, komitet, referendum, respublika* kabi.

2. Sanoat va qishloq xo'jaligiga oid atamalar: *industriya, metallurgiya, neft, elektr, stanok, agronom, traktor, seyalka, brigadir, irrigasiya* kabi.

3. Fan, texnikaga oid so'zlar: *akademiya, alfavit, geologiya, grammatika, gradus, kafedra, teorema, fizika, televizor* kabi.

4. Harbiy ish, jismoniy tarbiya va sportga doir atamalar: *general, kapitan, artilleriya, voleybol, futbol, finish, start* kabi.

5. Qurilish, oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlari nomlari: *kanal, galstuk, kostyum, konserva, pechene, stol, stul* va boshqalar.

Baynalminal so'z va atamalar:

1. Yunoncha: *dialekt, diafragma, ideya, kafedra, magistr, grammatika* kabi.

2. Lotincha: *avtor, student, ekstern, senat, ministr, respublika* kabi.

3. Nemischa: *vaxta, lager, mundir, rota, rang, balet, tufl* kabi.

4. Fransuzcha: *drop, triko, kostyum, mebel, bufet, abajur, flot, eskadra* kabi.

5. Inglizcha: *vokzal, tramvay, tort, futbol, basketbol, boks, kross* kabi.

6. Italyancha: *bas, ariya, libretto, loja, opera, bank, benzin* va boshqalar.

Chet tillardan so'z va iboralar qabul qilish ikki usul bilan yuz beradi:

1) so'z va iboralar to'g'ridan-to'g'ri, o'z holicha, shakli o'zgartirilmagan holda qabul qilinadi: *traktor, tramvay, radio, televizor* kabi;

2) so'z va iboralarni bir tildan boshqa tilga kalkalash usulida olinadi. Kalka – nusxa, kalkalash nusxa ko'chirish demakdir. Bunda qabul qilinuvchi tildagi biror so'z yoki iboraning ma'no va shakli qabul qiluvchi tildagi xuddi shunday ma'no yoki shakl bilan almashtiriladi. Bu bir tildagi so'zni boshqa tildagi so'zga tarjima qilishga o'xshab ko'rinadi, lekin bu oddiy tarjima emas. Masalan, *ishlab chiqarish boshqarmasi* iborasi rus tilidagi «производственное предприятие» birikmasining, *umumrivojlantiruvchi harakatlar* iborasi rus tilidagi «общеразвивающие движения» birikmasining aynan tarjimasi emas, kalkalashtirilgan nusxasidir.

Tilda faqat so'z va iboralar emas, balki ularning ma'nolari ham kalkalash yo'li bilan bir tildan ikkinchi tilga o'tishi mumkin. Masalan, **избрать** – saylamoq, **голосовать** – ovoz bermoq oddiy leksik kalkalar bo'lsa, saylamoq (**избрать**) ma'nosida *qo'l ko'tarmoq* iborasining qo'llanishi faqat ma'no jihatidan bo'lgani uchun semantik kalkadir.

Bir tildan ikkinchi tilga so'z va iboralarni kalka usulida o'zlashtirish to'liq yo to'liqsiz bo'lishi mumkin. Agar so'z va ibora butunligicha kalka usulida o'zlashtirilsa, **to'liq kalka** (*ishlab chiqarish boshqarmasi, umumrivojlantiruvchi harakatlar* kabi); qisman o'zlashtirilsa, **to'liqsiz kalka** deyiladi: *akt tuzmoq, kolleksiya to'plamoq, annotatsiya yozmoq* va boshqalar.

21- mavzu. SO'ZLARNING QO'LLANISH DOIRASIGA KO'RA O'ZBEK TILI LEKSIKASI

reja:

1. O'zbek tili leksikasida umumiste'moldagi so'zlar va chegaralangan leksika.
2. Chegaralangan leksik qatlamning ko'rinishlari:
 - a) davr nuqtai nazaridan chegaralangan leksika;
 - b) hududiy nuqtai nazaridan chegaralangan leksika;
 - c) ijtimoiy chegaralangan leksika;
3. Davr nuqtai nazaridan chegaralangan leksika:
 - a) tarixiy so'zlar (istorizmlar);
 - b) eskirgan so'zlar (arxaizmlar);
 - c) yangi so'zlar (neologizmlar).
4. Hududiy nuqtai nazardan chegaralangan leksika:
dialektal leksika.
5. Ijtimoiy chegaralangan leksika:
 - a) terminologik leksika;

- b) kasb-hunar leksikasi;
- c) jargon va argo;
- d) vulgarizm va varvarizmlar.

6. Emotsional-ekspressiv va uslubiy jihatdan o'zbek tili leksikasi.

7. Xulosa.

Tilning, jumladan, o'zbek tilining, lug'at tarkibidagi lug'aviy birliklar miqdori jihatidan cheksizdir. Ma'lum bir tilda so'zlashuvchi jamoa a'zolari lug'at tarkibidagi barcha so'zlardan barovar foydalanish imkoniyatiga ega emas. U nutq jarayonida zarur bo'lgan so'zlardagina foydalanadi. Shunga ko'ra tilning lug'at tarkibidagi jami so'zlar keng iste'moldagi so'zlar va qo'llanishi doirasi chegaranlangan so'zlarga bo'linadi.

Ma'lum bir tilda so'zlashuvchi jamoaning hammasi uchun tushunarli bo'lgan, ularning kundalik turmushida keng qo'llanadigan tilning asosiy lug'at fondi tarkibidagi so'zlar *umumiste'moldagi so'zlar* deyiladi. Masalan, *osh, non, suv, havo, yer, osmon, daraxt, meva, yaxshi, yomon, kitob, qalam, bor, pul, besh, o'n, oh, voy* kabi.

Ko'rinadiki, umumistemoldagi so'zlarga:

a) kundalik muomaladagi so'zlardan tashqari, qarindoshlik bildiruvchi, kishi, jonivor, o'simliklarning nomlari va a'zolarini anglatuvchi, ishlab chiqarish qurollari, uy-joy, ro'zg'or asboblari, oziq-ovqat va ularning turlarini nomlovchi otlar;

b) rang-tus, maza-ta'm, hajm-shakl, masofa anglatuvchi sifat va ravishlar;

c) barcha tub sonlar;

d) harakat va holat bildiruvchi tub fe'llar;

e) bog'lovchi vositalar;

f) his-hayajon, sharpa-tovush ifodalovchi til birliklari kiritiladi.

Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar faqat shu bilan chegaralanmaydi, kundalik muomalada hamma so'zlar baravar ishtirok etmaydi. Ma'lum bir tilda so'zlashuvchi jamoaning barchasi uchun uqadar tushunarli bo'lmagan, ayrim shaxs va guruhlar tomonidan zaruriy sharoitlardagina qo'llaniladigan so'zlar shu til leksikasining *chegaralangan qatlami* deyiladi.

Bunday so'zlarni dastlab uch yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Davr nuqtai nazaridan chegaralangan leksika.
2. Hududiy nuqtai nazardan chegaralangan leksika.
3. Ijtimoiy chegaralangan leksika.

Davr nuqtai nazaridan chegaralangan leksika kishilarning kundalik turmushida deyarli qo'llanilmaydigan, faqat zaruriy sharoitlardagina qo'llanadigan so'zlardir. Bunday so'zlar ham o'z xususiyatlari va qo'llanish doirasi jihatidan 3 ga bo'linadi:

1. Tarixiy so'zlar (istorizmlar).
2. Eskirgan so'zlar (arxaizmlar).
3. Yangi so'zlar (neologizmlar).

Istorizmlar. Til taraqqiyotining ma'lum bir davrida muomalada faol qo'llangan, lekin keyinchalik shu so'z ifodalagan predmet, voqea yoki hodisa o'zining hayotiy faoliyatini to'xtatgach, uni anglatgan so'z ham eskirsa, qo'llanish darajasini susaytirib, yo'qotib, tarixiy so'zga aylanib qoladi. Demak, tarixiy so'zlar o'zi atagan narsa yoki tushuncha iste'moldan chiqib ketganligi bois qo'llanmayotgan leksik qatlamdir. Bu qatlam har bir davrda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda yuzaga keladi, kamayib boradi.

Istorizmlar leksik, semantik, frazeologik xarakterga ega bo'ladi.

Eskirib iste'moldan chiqqan, o'z sinonimiga ega bo'lmagan so'zlarga *leksik istorizmlar* deyiladi: *omoch, cho'ri, yuzboshi* kabi.

Istorizmlar tilning leksik tarkibidan tamoman chiqib ketmaydi, zarur paytda nutqda qo'llanib turadi, lekin eskirganligi, unutilganligi sababli ma'nosi ko'pincha izoh talab qiladi.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarkibidagi batrak, amin, vasiqa, vaqarnoma, mudarris, charx, kansava, tanob, choriq, quloq kabi so'zlar tarixiy so'zlar – leksik istorizmlardir.

So'z ma'nosi anglatgan narsa, voqea, hodisalar eskirmay, uning ma'nosida yangilanish yuz berib, oldingi ma'nosi istemoldan chiqsa, *semantik istorizm* deyiladi. Masalan, *arbob – aristokrat, arbob – fan arbobi; saroy – podsho qarorgohi, saroy – san'at saroyi; vazir – podshoning o'rinbosari, vazir – minist; rais – shayxlar rahnamosi, rais – jamoa xo'jaligi boshlig'i* kabi.

Eskirib iste'moldan chiqqan, o'z ekvivalentiga ega bo'lmagan iboralarga *frazeologik istorizmlar* deyiladi. Masalan, *madrasa tuprog'ini yalamoq, tarki dunyo qilmoq* holatlari hayotda mavjud bo'lmasa ham, ularning ifodasi tarixiylik sifatida saqlanib qolgan.

Arxaizmlar. Eskirib iste'moldan chiqqan, ammo o'z ekvivalentiga, sinonimiga ega bo'lgan so'zlarga *arxaizmlar* deyiladi: *ulus – xalq, tilmoch – tarjimon, sarf – morfologiya, nahv – sintaksis* kabi.

Arxaizmlar ham leksik arxaizmlar, semantik arxaizmlar va frazeologik arxaizmlarga bo'linadi.

Leksik arxaizmda so'zning o'zi eskirib, uning o'rnida xuddi shu ma'noni ifodalovchi yangi so'z hosil bo'ladi. Bunda ba'zan qiziq hodisalar yuz berishi mumkin. Masalan, yaqin vaqtlargacha *territoriya* so'ziga nisbatan *hudud* so'zi arxaik edi, hozir, aksincha, zamon o'zgarishi bilan *hudud* so'zi faollashib, *territoriya* so'zi arxaiklashmoqda. Buni *rayon* va *tuman* so'zlari qiyosida ham kuzatish mumkin.

Polisemantik so'z ma'nolaridan birining eskirishiga *semantik arxaizm* deyiladi. Bunda so'z shakli eskirmaydi, balki so'z semalaridan biri eskiradi, qo'llanish doirasi torayadi: *paxta, tola, momiq* – ko'p ma'noli so'z. Lekin shulardan momiq so'zining hozirgi til uchun paxta ma'nosi eskirgan. Bu holatni ko'pgina polisemantik so'zlarda uchratish mumkin.

Eskirib iste'moldan chiqqan, ammo o'z sinonimiga ega bo'lgan iboralar *frazologik iboralar* deyiladi. Masalan, *fotiha olmoq, oq fotiha bermoq* iboralari hozirgi tildagi *ruxsat olmoq, yo'llamoq* so'z va iboralarining arxaizmidir.

Bir tomondan qaraganda, arxaizm va istorizmlar bir hodisaga o'xshab ko'rinadi, ularning o'xshashligi har ikkisinin ham eskirganligidadir, lekin ular farqli. Bu farqlar quyidagicha:

1) arxaizmlar hozirda mavjud hodisalarning (*muhr – pechat* kabi), istorizmlar esa o'tmish narsa-hodisalarning atamasidir: *domla – muallim, bekat – to'xtash joyi* kabi;

2) arxaizmlarning sinonimi mavjud, istorizmlarning sinonimi yo'q;

3) arxaizmlar ham polinativ, ham uslubiy vazifa bajaradi, istorizmlar esa faqat polinativlikka ega;

4) arxaizmlarning paydo bo'lishi til taraqqiyoti bilan, istorizmlarning paydo bo'lishi esa jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq.

Neologizmlar. Tilda yangi paydo bo'lib, kundalik iste'molda kam qo'llanadigan, hali ommalashmagan so'zlar *neologizmlar* deyiladi. Bunday so'zlar o'zida yangilik bo'yog'ini saqlagan so'zlardir. Neologizmlar ham odatda jamiyatning ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyoti natijasida maydonga keladi. Hozirgi o'zbek tilida *mustaqillik, ozodlik, bozor iqtisodi, menejment, menejer, tadbirkor, tayyoragoh, bekat, senator, parlament, lizing, tender, brifing* kabi so'zlar yangi so'zlardir. Ulardan ba'zilari qisqa davr ichida ommalashib, neologizmlik holatini yo'qotmoqda ham.

Neologizmlar davr o'tishi bilan umumiste'moldagi so'zlarga aylanib, yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va neologizmlikdan chiqib ketadi. XX asrda jamiyatdagi o'zgarishlar, sanoat, qishloq xo'jaligi, fan va madaniyat taraqqi-

yoti bilan yuzaga kelgan yuzlab yangi so'zlar qisqa davrda neologizmlik xususiyatini yo'qotib, tezda ommalashib ketdi. O'zbek tili taraqqiyotida hozir ham bu jarayon davom etmoqda.

Tilda neologizmlarning paydo bo'lishi jamiyatning ijobiy taraqqiyoti natijasi bo'lib, tilning taraqqiyotiga ham sabab bo'ladi.

Hududiy nuqtai nazardan chegaralangan leksika. Dialektal leksika. Hududiy nuqtai nazardan chegaralangan leksika o'zbek adabiy tili tarkibidagi barcha dialekt va shevalarning adabiy til leksikasi tarkibiga kirmagan, faqat shu dialekt va shevalargagina mansub bo'lgan lug'aviy birliklardir. Demak, ma'lum adabiy til tarqalgan sathning ayrim chegaralangan hududlarida qo'llaniladigan lug'aviy birliklarga *dialektizmlar* deyiladi. Masalan, adabiy tilda narvon so'zining turli o'rinlarda (dialektlarda) *shoti, bosqich, zangi*; do'ppi so'zining *kallapo'sh, shabpo'sh, taqiya*; ona so'zining *oyi, aya, apa, aja, ena* tarzida qo'llanishi dialektizmlardir.

O'zbek adabiy tili tarkibidagi dialektlar, ularning fonetik, leksik-grammatik xususiyatlari, har tomonlama tasnifi XX asr boshlaridan to hozirgacha ko'plab o'zbek dialektolog-tilshunoslari tomonidan mukammal o'rganilgan. O'zbek adabiy tili tarkibidagi dialektlarning xususiyatlari haqida tilshunoslikning maxsus sohasi «**Dialektologiya**» fani shug'ullanadi.

Shunga qaramasdan, o'zbek adabiy tilining dialektlarga, dialektlarning adabiy tilga munosabati masalasi hali ham ma'lum darajada o'z tadqiqiga muhtoj.

O'zbek tili leksikasida ijtimoiy chegaralangan qatlam. Ijtimoiy nuqtai nazardan chegaralangan qatlamga kiruvchi lug'aviy birliklar o'z-o'zidan ma'lumki, ma'lum bir tilda so'zlashadigan jamoaning barchasi uchun emas, ularning ayrim guruhlarining foydalanish imtiyozi va nutqi uchun xoslangan so'z «to'plam»laridir. Qo'llanish doirasi jihatidan bu qatlamga kiritiladigan lug'aviy birliklarni o'ta chegaralangan qatlam ham deb atash mumkin, chunki bo' so'zlardan asosan ilm-fan, kasb-hunarning ayrim sohalari bilan shug'ullanadigan shaxslar foydalanadi. Bu qatlamdagi lug'aviy birliklar quyidagicha guruhlanadi:

1. Terminologik leksika.
2. Kasb-hunar leksikasi.
3. Jargon va varvarizmlar.

Termin va terminologiya. O'z emotsional-ekspressiv bo'yog'iga ega bo'lmagan, faqat bir tushunchaning jami sifatida qo'llanadigan, ijtimoiy

nuqtai nazardan chegaralangan leksik qatlamga *termin*, terminlar haqidagi fan tarmog'iga **terminologiya** deyiladi.

Termin o'z sohasida faqat bir tushunchaga teng leksik ma'nosiga ega bo'lgan lug'aviy birlik – so'zdir. Demak, terminlar aslini olganda mustaqil ma'noli so'z, lekin har qanday so'z termin bo'la olmaydi, terminlar ma'lum bitta tushunchani anglatish ko'zda tutilgan holda so'zlar ichidan tanlab olinadi, ma'lum sohaga xoslantiriladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, so'z va termin bir-biridan farqli bu farqlar quyidagicha:

1. Terminning ma'nosi hamma vaqt tushunchaga teng keladi. So'zning ma'nosi ham tushuncha bildiradi, lekin u o'z ma'nosidan tashqari qo'shimcha ma'noga ham ega bo'ladi. Qo'shimcha ma'no termin uchun xos emas, bu narsa uni so'zdan farqlaydi.

2. Terminning leksik ma'nosi har vaqt tushuncha anglatadi, so'zning ma'nosi tushuncha anglatmasligi ham mumkin. Masalan, atoqli otlarning leksik ma'nosi tushunchaga asoslangan emas.

3. Terminning ma'nosi aniq tushunchaga asoslanadi, so'zda bunday bo'lishi shart emas, uning ma'nosi mavhum tushuncha asosida ham shakllanishi mumkin, masalan, olmoshlarda shunday.

4. So'z ko'pincha o'z sinonimiga ega bo'ladi, terminda bu mumkin emas. Agar terminda ham bir tushuncha ikki so'z bilan ifodalansa, bu bir paytda ikki qoshiq bilan ovqatlanishdek gap.

5. So'zda omonimlik mavjud, terminda bu mumkin emas.

6. Terminlar birikmali ham bo'lishi mumkin (tepkili terlama, erkin vazn, kvadrat ildiz, so'z birikmasi kabi), bu so'zga xos emas.

7. Termin tayyor so'z vositasida shaxslar tomonidan yaratiladi, so'zning shakllanishi til taraqqiyoti bilan bog'liq.

Professionalizmlar ham termin hisoblanadi, chunki har bir kasb egasi nutqida ishlatiladigan, shu kasbning o'ziga xos atamalar shu kasbning terminidir. Lekin professionalizmدا hududiy chegaralanishi ham mavjud: *qizamiq, qizilcha; ega, kesim; qo'shuv, oluv, sinus, tangens; era, formatsiya* kabi.

Argo. Ma'lum soha guruhlar tomonidan qo'llanib, boshqalar uchun sir tutiladigan terminlarga *argo* deyiladi: pul otarchilar nutqida – *yakan*, poraxo'rlar nutqida – *qurug'i*, o'g'rilar nutqida – *loy*; yoki *tomog'ini silab qo'ymoq* – o'ldirmoq, *sotib olmoq* – o'g'irlamoq kabi. Shuningdek, *talabalar argosi, bolalar argosi, o'quvchilar argosi* kabilar ham mavjud. Masalan,

talabalar argosida *Tankang kim? Sessiyani yopdingmi? Yiqilmoq* kabi so'z va iboralar qo'llaniladi.

Jargon. Jamiyatdagi tabaqalanish bo'yicha yuz beradigan terminlarga *jargon* deyiladi: *oqsuyak, yalangoyoq, qoracha, xo'ja, taqsir, janob* va boshqalar.

Vulgarizm. Vulgarizm adabiy tilda ishlatilmaydigan, dag'al, qo'pol, haqorat so'z va iboralaridir. Vulgarizm yunoncha oddiy xalqqa oid demakdir: *itvachcha, hayvon, eshshak, oqpadar, padar la'nat, haromi* kabi.

Varvarizm – ona tiliga o'zlashmagan, o'zga til hodisasi sifatida qo'llanuvchi so'z va iboralaridir. Varvarizm lotincha ajnabiy demakdir: *madam, paxan, maxan, bratan, chao, Zuli (Zulayho), Muhay (Muhayyo)* va b.

Emotsional-ekspressiv va uslubiy jihatdan o'zbek tili leksikasi. Leksikadagi ba'zi so'zlar:

1) ayrim so'zlar bir ma'noni ifodalashdan tashqari, qo'shimcha emosional-ekspressiv ma'noga ega bo'ladi: *bo'sh – lavang, latta; novcha – naynov, terak* kabi;

2) so'zlovchi har qanday leksik birlikni o'zi kuzatgan kommunikativ maqsaddan (fikrni ifodali, kinoyali, ta'sirli qilish) kelib chiqib, tanlab ishlatadi. Shunga ko'ra so'zlar ma'lum nutq turi – vazifaviy uslubga xoslangan bo'ladi: *yemoq – tushirmoq, ichmoq – otmoq* kabi. So'z qo'llashning uslubi, turlari ham ko'p, bu – tilshunoslikning maxsus sahasi bo'lgan «**Uslubshunoslik**»da maxsus o'rganiladi.

Nutq jarayonida so'zlovchining aytilayotgan fikrga ijobiy yo salbiy munosabatini anglatishga xoslangan leksikaga *emotsional-ekspressiv leksika* deb yuritiladi.

Tillar o'zoro nutqiy aloqa jarayonida faqat fikr almashish bilangina chegaralanib qolmasdan, balki borliqdagi turli vaqea va hodisalarga so'zlar orqali o'z munosabatini ham bildiradi. Lekin tildagi hamma so'zlar ham kishining muloqot jarayonidagi g'azab, nafrat, achinish, erkalash, kinoya kabi kayfiyatlarini ifodalash xususiyatga ega emas.

Ma'lumki, emotsional-ekspressiv bo'yoqsiz so'zlar kishilarning kundalik muomalasida qo'llanuvchi so'zlar bo'lib, ular aynan shu qo'llanishda qo'shimcha ma'nolarga ega bo'lmaydi: *yuz, bet; katta, kichik; chiroyli, yaxshi* kabi. Ekspressiv-emotsional bo'yoqli so'zlar esa narsa va predmet, voqea va hodisa, belgi va xususiyat, harakat va holat kabi tushunchalarning nomini atash bilan birga shu narsa va hodisalarga so'zlovchining bahosini, turlicha munosabatini ham bildiradi. Masalan, bet so'zi o'rnida *oraz, chehra,*

turq; katta so'zi o'rnida *ulkan*, *buyuk* so'zlarining qo'llanilishi bet va katta so'zilariga boshqacha rang, bo'yoq beradi.

Tilda ekspressiv-emotsional bo'yoq turli usullar bilan ro'yobga chiqarilishi mumkin:

a) fonetik usul bilan: *ko'zing* – *ko'zzing*, *eshak* – *eshshak*; *qars etmoq* – *qa-a-ars etmoq* kabi;

b) leksik-semantik usul bilan: *azamat*, *lobar*, *dildor*, *ketvorgan*; *surbet*, *makkor*, *iflos*, *benomus* kabi;

1) metaforik yo'l bilan: *eshak*, *tulki*, *bo'ri*, *xo'roz* kabi.

2) morfologik yo'l bilan: *yaxshigina*, *bo'taloqqinam*, *bolajon*, *asalim* kabi;

3) sintatik usul bilan: *tog'-tog'* (*xirmon*), *yuksak-yuksak* (*binolar*) va b.

22- mavzu. **BARQAROR BIRIKMALAR** reja:

1. Barqaror birikmalar haqida ma'lumot.

2. Turg'un birikmalarning turlari.

3. Tasviriy ifodalar.

4. Xulosa.

Nutqiy jarayonda fikrimizni bayon qilish uchun so'zlar yordamidagina emas, balki bir necha so'zlarning barqaror bog'lanishidan hosil bo'lgan birikmalardan ham foydalanamiz.

Masalan, *Toshkentdagi istiqlool davrida qurilgan inshootlarni ko'rib og'zim ochilib qoldi*. Bu gapda *og'zim ochilib qoldi* birikmasi so'zlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kiritilgan.

Og'zi ochilib qolmoq birikmasi nutq jarayoniga qadar ham tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir so'z *hayron bo'lmoq* so'zi ifodalagan ma'noga teng keladi. Yoki *Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, deydi xalqimiz*, jumlasida **deydi xalqimiz** birikmasi tarkibidagi so'zlar o'zaro erkin bog'langan bo'lsa, undan oldingi so'zlar so'zlovchining nutqiga qadar xalqimiz tomonidan yaratilgan, tilimizda tayyor holda so'zlarning xuddi shunday tarkibini doimiy saqlagan holda mavjuddir.

Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari **barqaror birikmalar** deyiladi. Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.

2. Ma'no butunligi.

3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. Barqaror birikmalardan o'rinli foydalanish nutq go'zalligini ta'minlaydi, shuning uchun ular nutqimiz ko'rki hisoblanadi.

Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga ko'ra umumiylikni tashkil etsa ham, ma'no butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga ko'ra barqaror birikmalar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Tasviriylar ifodalar.
2. Iboralar (frazologizmlar).
3. Maqol va ma'tallar.
4. Hikmatli so'zlar (aforizmlar).

Tasviriylar ifodalar – predmet, voqea va hodisalarning o'z nomi bilan emas, balki ularning xarakterli belgi xususiyatlarini tasviriylar usul orqali ifodalash jarayonidir. Masalan, *oq oltin – paxta, oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar, kumush tola – pilla, zangori kema kapitanlari – mexanizatorlar* va hokazo.

Tasviriylar ifodalar uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqib, lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takrorlardan, qaytariqlardan, qochish imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa falsafiy mushohada etishga undaydi. Shuningdek, tasviriylar ifodalar faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga to'sqinlik qilayotgan illatlarni fosh qilish, ulardan kulish va ularga qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binobarin, tasviriylar ifodalar predmet, voqea-hodisalarning o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab va to'ldirib ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

Har bir tilning lug'at tarkibi ustida olib borilgan ishlar shuni ko'rsatadiki, so'z ma'nolarining o'zgarishi tasodifiylar bir hol bo'lmay, balki jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqlar qonuniylar hodisadir. Jamiyat taraqqiyoti natijasida vujudga kelgan yangi predmet, tushunchalar har doim ham yangi so'zlar orqaligina ifodalanmay, balki predmetning ma'lum belgi-xususiyatlarini, o'ziga xos tomonlarini ochib beruvchi so'z ma'nolari orqali

ham tasvirlanadi. Shunga ko'ra, so'z ma'nolari ko'chadi, kengayadi yoki torayadi.

So'z ma'nolarining kengayishi va ko'chgan holda qo'llanishi tilning, ayniqsa, lug'at tarkibining boyligini oshiruvchi omillardan biridir. So'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash lug'at boyligini ko'rsatuvchi, uslub ravonligi, ifoda mazmundorligini ta'minlovchi, obrazlilik yaratishga xizmat qiluvchi muhim vositadir.

Ma'lumki, so'z ma'nosining ko'chish yo'llari metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlikdir. Tasviriyl ifodalar hosil bo'lishda ushbu usullarning ahamiyati katta. Masalan: *oq oltin* – paxta (metafora usulida), *o'zbek romanchiligi maktabining asoschisi* – Abdulla Qodiriy (metonimiya usulida), *charm qo'lqop ustasi* – bokschi (sinekdoxa usulida), *fazogir* – kosmonavt (vazifadoshlik usulida) kabilarda muayyan narsa-predmetga xos belgining nomi boshqa narsa-predmetdagi belgiga nom sifatida ko'chirilgan. Shunga ko'ra, tasviriyl ifodalar hosil bo'lgan.

Tasviriyl ifodalar ko'proq ot va sifat turkumlariga mansub bo'ladi. Tasviriyl ifodalar ba'zan ikki predmetga bitta tasviriyl ifoda (*aql gimnastikasi* – matematika, shaxmat) yoki bitta predmetga ikkita tasviriyl ifoda qo'llanishi (*zangori ekran, oynai jahon* – televizor) mumkin.

Tasviriyl ifodalar lug'atidan:

Afg'onchi – baynalmilal jangchi
Baxt va shodlik kuychisi – Hamid Olimjon
Binokor – quruvchi
Buyuk hakim – Abu Ali Ibn Sino
Davlat bolalari – yetimlar
Davlat ustunlari – rahbarlar
Zarshunoslar – pillakorlar
Ziyolilar – ilm kishilari
Ilm zahmatkashlari – olimlar
Izquvar – tergovchi
Ishq kuychisi – Mashrab
Mavjudod sultoni – odam
Mo'yqalam sohibi – rassomlar
Ojiza – ayol

Oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar
Osoyishtalik posponlari – ichki ishlar xodimlari
Oq chashma sohibalari – sut sog'uvchilar
Payg'ambar yoshi – insonning 63 yoshi
Salomatlik posponlari – tibbiyot xodimlari
Samo lochini – uchuvchi
Umr yo'ldoshlar – er-xotinlar
Futbol qiroli – Pele
Charm to'p ustalari – mashhur futbolchilar
Charm qo'lqop ustasi – mashhur bokschi
Egam – Xudo
Yaylov bahodirlari – cho'ponlar
G'azal mulkining sultoni – Alisher Navoiy
Qalam ahli – ijodkorlar
Qahramon ona – 10 va undan ortiq farzandning onasi
Hayotning birinchi bobi – Ona
Bog'cha opa – tarbiyachi
Vatan posponlari – askarlar
Iste'dod sohiblari – talantli kishilar
Layli va Majnunlar – sevishtganlar
Jufti halol – yor
Yurt boshi – prezident
Afsonaviy qush – semurg'
Baxt qushi – Humo
Bahor elchilari – qaldirg'ochlar
Dengiz hokimi – kit
Insoning do'sti – it
Yetti xazinaning biri – parrandachilik
Sahro kemasi – tuya
Cho'l balig'i – kaltakesak
Qanotli do'stlar – qushlar
Hayvonlar podshohi – sher
Baraka urug'i – chigit
Dala malikasi – makkajo'xori
Oq oltin – paxta
Oltin boshqoq – bug'doy
O'rmon malikasi – archa

Yerning yopinchig'i – osmon
Zangori olov – gaz
Zangori shu'la – elektr nuri
Ko'kning fonusi – oy
Kumush choyshab - qor
Osmonning ko'z yoshlari – yomg'ir
Qora oltin – neft va ko'mir
Dunyo tomi – Pomir tog'i
Kun chiqar mamlakat – Yaponiya
Non shahri – Toshkent
Qo'shiqlar mamlakati – Hindiston
Zangori kema – paxta terish mashinasi
Zangori ekran – televizor
Po'lat ot – traktor
Po'lat qush – samolyot
Aloqa vositasi – til
Aql gimnastikasi – shaxmat va matematika
Barcha hunarinng toji – ilm
Barcha yomonliklar kaliti – aroq
Bilim bulog'i – kitob
Ilm o'chog'i – maktab
Ma'rifat maskani – kutubxona
Mehr bulog'i – ona suti
Oq chashma – sut
Tangri so'zi - Qur'on
Hayot ko'zgusi – gazeta
Haqiqat qo'rg'oni – sud organi
Aqlli mashina – kompyuter
Qalam haqi – gonorar

23- mavzu. FRAZELOGIYA. IBORALAR VA ULARNING TURLARI.

reja:

1. Frazzeologiya haqida umumiy ma'lumot.
2. So'zlarning erkin va turg'un uyushmalari:
 - a) to'g'ri ma'noli turg'un uyushmalar;
 - b) ko'chma ma'noli turg'un uyushmalar.
3. Frazzeologizmlarning asosiy tiplari:
 - a) frazeologik butunliklar;
 - b) frazeologiya chatishmalar;
 - c) frazeologik qo'shilmalar.
4. Frazzeologik polisemiya, frazeologik sinonimiya, frazeologik antonimiya va frazeologik omonimiya.
5. Frazzeologizmlarning tuzilishiga ko'ra turlari.
6. Idiomalar.
7. Xulosa.

Frazzeologiya *fraza* va *logos* so'zlaridan olingan bo'lib, fraza – «*ibora*», *logos* – «*bilim*» ma'nosini bildiradi. Ko'rinadiki, frazeologiya iboralar haqidagi bilimdir.

Iboralar – so'z uyushmalari – erkin va turg'un uyushmalar bo'lib, frazeologiyada ular ma'no va tuzilish jihatdan tekshiriladi. Tuzilishi jihatidan so'zlar uyushmasi erkin va turg'un bo'ladi, har ikkala tip ham yo so'z birikmasi, yo gapga teng bo'ladi. Lekin ma'no xususiyatiga ko'ra ularning har ikkalasi o'z xususiyatlariga ega.

So'zlarning erkin va turg'un uyushmalari. Tilda har bir so'z o'zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Bu xususiyatni so'z birikmalariga nisbatan ham aytish mumkin. So'zlar va so'z birikmalari ma'lum usullar bilan birikadi. Bu grammatik abstraksiyaning natijasidir.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik ma'noli so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan munosabatga kirishishi va atash vazifasini bajarishi asosida hosil bo'lgan sintaktik qurilmaga *so'z birikmasi* deyiladi. Ta'rifdan ko'rinadiki, so'z birikmasida grammatikaning yordami bilan leksik ma'nolar munosabati vujudga keladi va shu yo'l bilan murakkab tushunchalar hosil bo'ladi. Masalan, *qizil* va *qalam* so'zlari tobelanish orqali o'zaro birikib, *qizil qalam* tipidagi murakkab tushuncha hosil bo'ladi.

So'zlar ko'pincha o'z mustaqilligini saqlagan holda birikib keladi. So'zlarning bunday birikishi nutq jarayonining o'zida sodir bo'ladi va ular *erkin birikmalar* deb yuritiladi.

Masalan, *Bahorning mayin shabadasi daraxt shoxlarini tebratdi* gapida *bahorning shabadasi, mayin shabada, daraxt shoxlari, shoxlarini tebratmoq, shabadasi tebratdi* kabi beshta erkin so'z birikmasi mavjud. So'zlarning bunday erkin birikmalar hosil qilish qoidalari «**Sintaksis**»ning o'rganish obyekti hisoblanadi.

Tilda shunday birikmalar ham borki, ularning tarkibidagi so'zlar o'rtasida semantik-grammatik aloqa sezilmaydi, chunki bunday birikmalar aynan shu nutq jarayonida yaratilmay, tilda avvaldandan bir butun holda mavjud bo'ladi. Ular shu holatda tarkibidagi so'zlarning mavjud ma'no markaziga birlashadi va so'zga teng bir ma'no anglatishga xoslanadi. Shuning uchun ular so'zlarning **turg'un birikmalari** deb nomlanadi. Masalan, *Ular bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qiladilar* gapida «bir yoqadan bosh chiqarmoq» birikmasi turg'un birikmadir, chunki uning tarkibidagi so'zlar yaxlit holda murakkab birikmani tashkil qilgan. Shunga ko'ra bu birikma, tarkibidagi so'zlarning miqdoridan qat'iy nazar, bir leksik tushunchani anglatgan va gapda ham bir sintatik bo'lak vazifasida kelgan.

So'zlarning turg'un birikmalari tilshunoslikning alohida sohasi – frazeologiyaning tekshirish ob'yekti.

So'zlarning turg'un birikmasi hamma vaqt so'z birikmasiga emas, balki gapga teng ham bo'lishi mumkin: *Sichqonning ini ming tanga bo'ladi, Og'zing qani desa, qulog'ini ko'rsatadi* kabi. Ko'rinadiki, faqat so'zlar birikmasi emas, balki gaplar ham erkin va turg'un bo'lar ekan. Shuning uchun turg'un birikmalarni birikmaga teng turg'un uyushmalar va gapga teng turg'un uyushmalar tarzida ikkiga ajratish mumkin. Turg'un uyushmalar atamasining ma'nosi turg'un so'z birikmalarining ma'nosidan keng. Chunki turg'un uyushmalarga *yog' tushsa yalaguday, qovog'idan qor yog'adi* kabi qo'shilmalar bilan birga *kuchiga kuch qo'shildi, zangori kema kapitani, viloyat paxta banki, Termiz davlat universiteti, Termiz akademik litseyi* kabi turg'un uyushmalar ham kiradi.

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, ularning barchasi turg'un uyushmalar, lekin ularning ma'nolarida farq bor: bu uyushmalarning ba'zilari o'z ma'nolarida bo'lsa, ba'zilari ko'chma ma'nolidir. Shuning uchun bunday uyushmalar ma'no va birikuviga ko'ra ikkiga ajratiladi:

1. To'g'ri ma'noli turg'un uyushmalar.

2. Ko'chma ma'noli turg'un uyushmalar.

To'g'ri ma'noli turg'un uyushmalar. Turg'un uyushmalarning bu turi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning birikuvidan tuzilib, bir sintaktik-semantik butunlikni, yaxlitlikni tashkil qilgan lug'aviy birliklardir. Bu uyushmalarning xarakterli tomoni shundaki, uyushma tarkibidagi komponentlar o'zaro bog'lanib, bir butunlikni tashkil qiladi va nominativ ma'no ifodalovchi turg'un birikmalardan iborat bo'ladi.

To'g'ri ma'noli turg'un uyushmalar sirasiga qo'shma so'zlar, leksikalizatsiyalashgan so'zlar va birikma atamalarni kiritish mumkin.

1. **Qo'shma so'zlar.** Ma'lumki, so'z yasash turlaridan biri yasamalarni leksik-sintaktik usul bilan hosil qilishdir. Bunda yangi so'zning hosil bo'lishi so'z birikmasi va ba'zan ayrim gaplardagi elementlarning tamoman qo'shilib ketib, bir butunlik hosil qilishidir: *u qadar, o'zi bilarmon, bari bir, bu kun* va b.

Bu kabi so'zlarni to'g'ri ma'noli turg'un uyushmalar qatoriga kiritilishining sababi, ular tashqi tomondan bog'li – turg'un, barqaror xususiyatga ega bo'ladi. Masalan, *temir yo'l, devor soat* kabi erkin so'z birikmalaridan hosil bo'lgan qo'shma so'zlarning semantikasida torayish, maxsuslanish yuz berib, nominativ ma'no hosil bo'lgan. Lekin ularning tilning tayyor materiali bo'lishi, qurilish va semantik vazifa jihatidan ayrim so'z bilan yaqinligi ularni turg'un birikma tusiga kiritadi. (Bu haqda «**So'z yasalishi**» bahsida).

2. **Leksikalizatsiyalashgan so'zlar.** Leksikalizatsiya so'zi grekcha lexikos – «lug'aviy» so'zi bilan aloqador bo'lib, nemischa lexikolislezen – «*bir so'zga aylanmoq*» demakdir. Leksikalizatsiyalashgan so'zlar ma'nosi tarkibidagi komponentlar ma'nosining umumiy yig'indisidan iborat bo'lgan, bir leksekaga aylanish darajasidagi to'g'ri ma'noli turg'un uyushmalardir.

Leksik-sintaktik usul garchi so'z yasashning maxsus usullaridan bo'lmasa ham, unga juda yaqin turadigan tiplardan biridir. Bunda yangi so'zning paydo bo'lishi so'z birikmasining, ayrim gaplarning, undagi elementlarning tamoman qo'shilib ketib bir butunlik hosil qilishidir. Masalan, *hol buki* (aslida ega va kesim), *o'zi bilarmon, bari bir, u qadar* kabi. Ko'rinadiki, bunday yasash frazeologiya bilan ham bog'liq bo'lib, yangi so'z yasash so'z birikmalari va gaplarni leksikalizatsiya qilish natijasida paydo bo'ladi. Bunday birikmalar tarkibidagi komponentlar ma'nosi ko'chma bo'lmaganligi uchun frazeologiya emas, balki yangi yasalmi hosil qiladi. Bunday leksik yasalmalar ham hali to'la birikmagan holda to'g'ri ma'noli turg'un uyushmalarni tashkil qiladi.

3. Birikma atamalar. To'g'ri ma'noli turg'un iboralarining yana bir turi birikma atamalardir. Iboralarining bu turini birikma atamalar deb nomlanishiga sabab ularning ma'lum darajada termin (istiloh)larga yaqinligidir, sababi birikma atamalar ham terminlar kabi birikma holda bir tushuncha ifodalaydi.

Birikma atamalardan kelib chiqadigan umumiy tushuncha uning tarkibidagi komponentlar ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, unda kesim bo'lak tushuncha mohiyatini bildiradi va tobe bo'lak uning nimaga xoslanganligini belgilaydi yoki ma'no mo'ljallangan tushuncha hajmigacha torayib boradi. Masalan, *agrar masala*, *ishlab chiqarish boshqarmasi*, «*O'zbekiston ovozi*», «*Xalq so'zi*» kabi iboralarda birikma atamasining ma'no mohiyati hokim bo'lakda bo'lib, tobe bo'laklar esa uning nimaga taalluqli ekanligini ko'rsatib keladi.

Birikma atamalar ma'nosi qanday xarakterda bo'lishidan qat'i nazar, nomlovchi – nominativ xususiyatini o'zida saqlaydi, bu uning ma'nosi har ikkala bo'lak ma'nosi sintezidan kelib chiqishini ko'rsatadi.

Birikma atamalar asosan ot turkumida bo'ladi, bu ularning terminlar bilan aloqasini yaqqolroq ko'rsatadi: *aylanma harakat*, *kvadrat tenglama*, *tepki terlama*, *tutuq belgisi* kabi. Lekin bu ularning so'z turkumlariga nisbatan chegaralanganligini ko'rsatmaydi. Ular sifat (*nafsi buzuvchi*, *arzon*), fe'l (*aybga buyurmaslik*, *aksiga olmoq*), ravishlarda (*aks holda*) ham uchraydi.

Turli tashkilot, korxona, muassasa, matbuot mahsulotlariga berilgan nomlar ham turg'un uyushmani tashkil qilsa, birikma atamalar sirasiga kiradi.

Ko'chma ma'noli turg'un iboralar. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlardan tarkib topgan, tarkibidagi bo'laklarning ma'nosi qisman yo butunligicha ko'chgan, majoziy ma'noda qo'llanadigan, lekin birikma butunligicha bir nominativ ma'no anglatadigan lug'aviy birliklarga ko'chma ma'noli turg'un iboralar deyiladi. Ko'rinadiki, to'g'ri ma'noli turg'un iboralar bilan ko'chma ma'noli turg'un iboralarining farqi ularning birikish usulida emas, balki ma'no xususiyatidadir: ularning birida ma'no turg'un, ikkinchisida ko'chgan bo'ladi. Qiyoslang: *demokratik hokimiyat* va *bilim bulog'i*. Misollarning birinchisida har ikkala bo'lak o'z ma'nosida, ikkinchisida esa *bulog* so'zining ma'nosi ko'chgan, majoziy. Demak, birinchi uyushma to'g'ri ma'noli turg'un uyushma, ikkinchisi esa ko'chma ma'noli turg'un uyushmadir. Bu uyushmalar uchun tarkibining barqarorligi, nutqda yaxlitligicha qo'llanishi va tilda tayyor holda mavjudligi ularning umumlashtiruvchi belgisi bo'lsa, tarkibidagi qismlarda obrazlilikning mavjud yoki mavjud

emasligi, semantik qayta shakllangan yoki shakllanmaganligi ularning farqli belgilaridir. Yuqoridagi misollarning birinchisida dastlabki uch belgi mavjud, keyingi ikki belgi mavjud emas; ikkinchi misolda dastlabki to'rt belgi bor, oxirgisi yo'q. *Og'zi qulog'ida* uyushmasida esa barcha belgilar mavjuddir.

Ana shu farqlovchi belgilarga ko'ra ko'chma ma'noli turg'un uyushmalarining ikki turini ko'rsatish mumkin: *parafrazalar* va *frazeologizmlar*.

24- mavzu. **MAQOL, MATAL VA HIKMATLI SO'ZLAR – NUTQIMIZ KO'RKI**

reja:

- 1. Maqol va matallar**
- 2. Hikmatli so'zlar**
- 3. Xulosa.**

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar **maqollar** hisoblanadi. Masalan: *Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. Bolta tushguncha, to'nka dam olar.*

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud bo'ladi.

So'zlovchi bunday birikmalarni yaxlit holda nutqga olib kiradi.

Maqollar fikrni ta'sirchan, bo'yoqdor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Nutqda maqollardan o'rinli foydalanish so'zlovchining mahorati sanaladi.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror matnlar **matallar** hisoblanadi. Masalan, *Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'; Qimirlagan qir oshar.*

Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir.

Hikmatli so'zlar. Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib, ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli, barqaror birikmalarga hikmatli so'zlar (aforizm)lar deyiladi. Masalan:

*Odami ersang demagil odami,
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.* (Alisher Navoiy)

Hikmatli so'zlar barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik, ya'ni nutqda doimo bir xil tuzulishda quyma holda takrorlanish belgilariga ko'ra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifining borligi bilan ulardan farq qiladi.

Hikmatli so'zlarni o'rganib, xotirada saqlab, nutqda o'rinli qo'llay bilish kishining so'z san'atkori, donishmand bo'lishini ta'minlaydi.

25- mavzu. LUG'ATSHUNOSLIK (LEKSIKOGRAFIYA)

reja:

1. Leksikografiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Lug'atlarning asosiy tiplari.
 - a) qomusiy va filologik lug'atlar;
 - b) umumiy va maxsus lug'atlar;
 - c) tarjima va o'z tili (bir tilli) lug'atlar.
3. Lug'atshunoslik tarixidan.
4. Xulosa.

Tilshunoslikning lug'at tuzish ishi bilan shug'ullanuvchi va bu bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi sohasi **leksikografiya** (lug'atchilik) deyiladi.

So'zlarning ma'lum maqsad bilan to'plangan, tartibga solingan kitob holatidagi yig'indisi **lug'at** deyiladi. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi. Ularning quyidagi asosiy tiplari mavjud: 1) *qomusiy* (ensiklopedik) *lug'atlar*; 2) *lingvistik* (filologik) *lug'atlar*. Lug'atning har ikki tipi ham ma'lum (alifbo) tartibida tuzilgan so'zlikka ega. Biroq ular qo'yilgan maqsad-vazifasi va xarakteriga ko'ra bir-biridan butunlay faqlanadi.

Lingvistik lug'atlarning so'zligi lug'aviy birliklar (so'z va frazeologik birikmalar)dan iborat. Qomusiy lug'atlarning so'zligida esa so'zdan boshqa birliklar ham bo'ladi. Masalan, *Toshkent davlat pedagogika universiteti, birinchi jahon urushi, Loy jangi* kabilar.

Lingvistik lug'atlarning ob'yekti lug'aviy birliklar bo'lib, ularda so'z va uning ma'nosi, grammatik va uslubiy ma'nolari kabilar haqida ma'lumot beriladi. Qomusiy lug'atlarning ob'yekti so'z emas. Ularda tarixiy voqealar, tabiiy va ijtimoiy hodisalar, shaxslar, geografik nomlar haqida ma'lumot beriladi.

Lingvistik lug'atlar adabiy til leksikasining ma'lum qatlami bilan chegaralanish-chegaralanmasligiga ko'ra quyidagi ikki asosiy tipga bo'linadi: 1) *umumiy lug'atlar*; 2) *maxsus lug'atlar*.

Umumiy lug'atlar so'zligida adabiy tilning barcha soha va qatlamga oid leksikasi aks etadi. Masalan, «*Ruscha-o'zbekcha lug'at*», «*O'zbek tilining izohli lug'ati*», «*Imlo lug'ati*» kabilar.

Maxsus lug'atlarning so'zligi biror sohaga yoki ma'lum bir qatlamga oid so'zlar bilan chegaralangan bo'ladi. Masalan, «*Sinonimlar lug'ati*», «*Frazeologik lug'at*», «*Matematika terminlari lug'ati*» kabilar.

Tartibga solingan lug'aviy birliklar, ularga berilgan ta'rif-tavsiflar aynan bir tildan yoki boshqa-boshqa tillardan bo'lishiga ko'ra lug'atlar ikkiga bo'linadi: 1) *tarjima lug'atlari*; 2) *o'z til (bir tilli) lug'atlari*.

Tarjima lug'atlarida tarjima qilinayotgan tilning lug'aviy birligiga boshqa tilning ma'no jihatdan mos keladigan muqobili beriladi, o'zga tilning lug'aviy birligi tarjima qilinib, tavsiflanadi. Ruscha-o'zbekcha lug'atdan namuna:

БКΥСНО. *mazali, shirin.*

НАДУТ. *puflab shishirmoq, dam bermoq* kabi.

Tarjima lug'atlari ikki tilli va ko'p tilli bo'lishi mamkin. Ko'p tilli lug'atlarda bir tilning lug'aviy birligi ikki va undan ortiq tilga tarjima qilib beriladi. Tarjima lug'atlarining asosiy qismini ikki tilli lug'atlar tashkil etadi.

Tarjima lug'atlari o'zga til lug'at boyligini o'rganish, o'zlashtirishda muhim qo'llanma – manba sifatida yaratiladi.

O'z til (bir tilli) lug'atlarining so'zligi va ularga beriladigan ta'rif-tavsiflar o'z til materialidan bo'ladi. Turli maqsadlarda tuzilgan lug'atlarning asosiy-lari quyidagilar: *izohli lug'at, imlo lug'ati, talaffuz lug'ati, morfem lug'at, chastotali lug'at, frazeologik lug'at, omonimlar lug'ati, sinonimlar lug'ati, ters (chappa) lug'at, antonimlar lug'ati, paronimlar lug'ati, evfemizmlar lug'ati, dialektal lug'at, terminologik lug'at* va b.

Bir tilli lug'atlarning ham *umumiy* (izohli, imlo, talaffuz lug'ati kabilar) va *maxsus* (omonimlar, sinonimlar, frazeologizmlar, evfemizmlar lug'ati kabi) tiplari mavjud.

Lug'at turlari yuqoridagilar bilan chegaralanmaydi. Bu lug'atlarning vazifa ko'lamini kengligidan dalolatdir. Lug'atlar muhim madaniy boylikdir. Ular o'zga tillarni o'rganishda, savodxonlikni oshirishda, nutq madaniyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lug'at va lug'atshunoslik hahida bahs ketar ekan, birinchi navbatda, uning tarixi hahida gapirish kerak bo'ladi.

Turkiy tillar tarixida qadimdan lug'atshunoslik bilan shug'ullanib kelinganligi ma'lum. Jumladan, atoqli tilshunos olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari turkiy xalqlarning ilk lug'ati sanaladi.

Muallif uni 1072- yilda yoza boshlagan va 1074- yilda yozib tugatgan. Bunga qadar u bir necha o'n yillar davomida Chin (Xitoy)dan tortib, to Rum (Vizantiya)ga hadar bo'lgan ulkan hududda yashovchi turkiy qabilalar tili va udumlarini birma-bir o'rganib chiqqan. Bu haqda uning o'zi shunday deb yozadi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'izlar, chigillar, yahmolar, g'irg'izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarni to'pladim. Men bu kitobni maxsus alifbo tartibidagi hikmatli so'zlar, sajlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanib kelgan she'rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim".

Devon ikki qismdan iborat: "muqaddima" va "lug'at" qismlari.

Unda mehnat va marosim qo'shihlari, o'gitnomalar, munozara shaklidagi to'rtliklar, Alp Er To'nga (Afrosiyob) marsiyasi kabi ajoyib adabiy yodgorliklar o'rin olgan.

S.Mutalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan "Devonu lug'otit-turk" asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Afsuski, ana shunday buyuk tilshunosning ilmiy merosidan jamoatchiligimiz asrimiz boshlariga qadar bebahra bo'lib keldilar, chunki bu davrgacha Mahmud Koshg'ariyning hayoti va uning "Devonu lug'otit-turk" asari haqida ma'lumotlar yo'q edi.

Arab fani shuhratini yoyishga sabab bo'lgan bibliografik va biografik asarlarda ham, Xoja Xalfa lug'atidan birortasida bu olim haqida hech gap yo'q. Faqat 1914- yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida istiqomat qiluvchi Ali Amiriy tomonidan tasodif tufayli Mahmud Koshg'ariyning "Devon"i topilib, lingvistika tarixida mo'jiza ro'y berdi. Chunki bu asar tilshunoslikning juda ko'p sohalarini qamrab olgan qomusiy bir asar edi.

Asarning topilishi haqida professor H.Hasanov shunday yozadi: "Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ining topilish tarixi juda qiziq. 1914-yili Turkiyaning Diyorbakir shahridagi kitobfurush do'koniga bir beva xotin pulga muhtoj bo'lib, eski qo'lyozmani olib keladi va "Marhum erim, agar qiynalib qolsanggina shu kitobni sotgin, lekin 30 liradan kam bo'lmasin

deb aytgandilar”, deydi. Ammo kitobfurush qo’lyozmani bunchalik qimmatga olgisi kelmaydi va xotinga: “Kitob do’konda tura tursin, xaridor chiqsa, pulini olasiz”, deb javob qiladi. Kunlar o’tdi, xaridorlar keldi, birontasi ham shu “eski qog’ozlar”ni 30 liraga olgisi kelmadi.

Nihoyat, diyorbakirlik kekxa kitob muxlislaridan Ali Amiriy do’konga kirib keladi. Kitobfurush qo’lyozmani unga ko’rsatadi. Ali Amiriy bu ko’rimsiz qo’lyozmani ko’rib chihadi-yu, ammo sotib olishga puli bo’lmaydi. Ko’chadan o’tib ketayotgan bir do’shini to’xtatib, unga voqeani aytadi va qo’yarda-qo’ymay qarz oladi. Qo’lyozmani sotib olib uyga haytgach, Ali Amiriy bir necha kun, erta-yu kech undan ko’zini uza olmaydi. “Kitob oldim, uyga keldim, yemak-ichmakni unutdim. Bu kitobga haqiqiy qiymat berilmak lozim bo’lsa, jahonning xazinalari kifoya qilmas edi”, deydi u. Ali Amiriyning maftun etgan bu qo’lyozma kitob Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit-turk” deb nomlangan ajoyib durdonasi bo’lib chiqadi”.

“Devonu lug’otit-turk”ning Diyorbakirdan topilgan bu qo’lyozmasi xattot Fotih Damashqiy (asl ismi Muhammad bin Abu Bakr bin Abdul Fotih al-Saviy ham Damashqiy) tomonidan 1226- yilda Mahmud Koshg’ariyning o’zi yozgan nusxadan ko’chirilgan bo’lib, bu qo’lyozma hozir Turkiyada.

Mahmud Koshg’ariyning “Devon”i 3 tomdan iborat bo’lib, arab tilida 1915-1917- yillarda Istambulda K.Rifat muharrirligida, 1939-1941- yillarda kekxa tilshunos Bosim Atalay tomonidan turk tilida nashr ettiriladi. 1928- yilda Karl Vrokkelman qisqacha so’z boshi bilan kitobning nemis tilidagi tarjimasini nashr ettiradi.

S.Mutallibov 1960-1963- yillarda uch tomdan iborat “Devon”ni arab tilidan o’zbekchaga tarjima qildi va nashr ettirdi. Nihoyat, 1967- yilda G’.Abdurahmonov, S.Mutallibovlar tahriri ostida “Devon”ning bir tomlik indeks lug’ati bosmadan chihdi.

“At-tuhfatuz zakiyati fil lug’atit turkiya” (“Turkiy til haqida noyob tuhfa”) lug’ati Mahmud Koshqariy lug’atidan keyin yaratilgan qadimgi lug’atlardandir. Uning muallifi noma’lum bo’lib, lug’at 3 hismdan iborat:

1. Kirish. 2. Lug’at-tarjima. 3. Grammatik ma’lumotlar.

“At-tuhfa” asarining muallifi arab tilshunosligini mukammal o’rgangan, arab lug’atshunosligi yutuqlarini o’ziga singdirgan keng qamrovli tilshunos olim bo’lgan. Asar tuzilishi, lug’at tuzish mezonlari, grammatik materiallarining berilishi ana shundan dalolat beradi. Asar muallifi Mahmud Koshg’ariy izidan borib, turkiy qabila tillarini, ularning o’zaro farqli va

o'xshash jihatlarini aniqlashga harakat qilgan. Lekin bu ish juda qiyin va katta hajmli bo'lganligi uchun, asosan, qipchoqlar tili o'rganilgan. O'zni bilan turkmanlar tiliga solishtirilgan.

S.Mutallibov bu kitobni 1966- yilda birinchi bor o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirdi.

Turkiy tillarning keyingi taraqqiyotida XVI-XIX asrlarda qator filologik xarakterdagi lug'atlar yozilgan. Tol'e Hirotiyning "Badeul lug'at" (1500), Alisher Navoiy asarlari uchun muallifi noma'lum va lug'atdagi birinchi so'zi bilan yuritiladigan "Abushqa" (ma'nosi – kampir) nomli lug'at XVI asrning birinchi yarmida vujudga kelgan.

1736-1747- yillarda Mirza Mahdixon tomonidan "Sanglox" nomli "Chihatoycha-forscha" lug'at tuzildi. Bu lug'atning qisqartirilgan varianti "Xulosai Abbosiy" deb ataladi. Unda 800 so'z bor. 1880- yilda Shayx Sulaymonning "Chihatoycha-turkcha lug'ati" maydonga keldi.

L.Budagovning 1868-1871- yillarda rus tilida nashr qilingan ikki tomlik "Turkcha-tatarcha qiyosiy lug'at"i va V.V.Radlovning "Turk tillari lug'ati tajribasi" nomli lug'atlari nashr etildi.

Markaziy Osiyoning Rossiya tomonidan istilo qilinishi munosabati bilan harbiy va ma'muriy ishlarning talablariga ko'ra o'zbek tilini o'rganish ehtiyoji tug'iladi. Shu munosabat bilan o'zbek tiliga doir grammatika va lug'atlar nashr qilinadi. Bu davrda o'zbek xalqi "Sart", uning tili "Sart tili" deb yuritilar edi. Shuning uchun 1907- yil V.I.Nalivkin, M.Nalivkinalar "Русско-сортоский (сортоско-русский) словарь" lug'atini Toshkentda nashr ettirdi.

1917- yil M.Priobrajenskiyning "Карманный Русско-сортоский словарь" kichik lug'ati Toshkentda nashr qilindi.

Oktabr to'ntarilishidan so'ng lug'atshunoslikka katta e'tibor berildi. Turli tarjima va atama lug'atlar vujudga keldi. Jumladan, 1933-1940- yillar davomida T.N.Qori Niyoziy tomonidan "Qishacha o'zbekcha-ruscha lug'at" (1936) va boshhalar nashr ettirildi.

Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi davrlarda leksikografik ishlar yanada rivojlandi. 1941- yilda A.K. Borovkov va Qori Niyoziy tahriri ostida "Qishacha o'zbekcha-ruscha lug'at", 1959- yilda esa Moskvada "O'zbekcha-ruscha lug'at" chop ettirildi.

O'zbek tili bo'yicha orfografik, orfoepik, terminologik va qomusiy lug'atlar yaratish vazifasi qo'yildi. 1956-, 1965-, 1975- yillarda "O'zbek

tilining imlo lug'ati", 1984- yilda "O'zbek tilining adabiy talaffuz lug'ati" nashr qilindi.

1963- yilda A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining qishacha lug'ati", 1978- yilda Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili frazelogik iboralarining izohli lug'ati", 1976- yilda "O'zbek tilining morfem lug'ati", shuningdek, qator toponimik va antroponim lug'atlar vujudga keldi.

1981- yilda 60 ming so'zli "O'zbek tilining izohli lug'ati" ikki tomda Moskvada nashr qilindi.

Bularning hammasi keyingi davrda lug'atshunoslikning qay darajada rivojlanganligini ko'rsatib turibdi.

Mustahillikka erishganimizdan keyin ham lug'atshunoslik sohasiga katta e'tibor berildi. Sh.Rahmatullaevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati", 10 tomlik "O'zbek milliy ensiklopediyasi", 80 000 so'zdan iborat 5 tomlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" kabilar nashrdan chihdi. Bundan tashhari, o'zbek tilining paronim, partonim, perefrastik, evfemik, shuningdek, bir hancha tarjima, ters va tematik lug'atlar chop etildi, chop ettirilmoqda.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Leksikografiya nimani o'rganadi?
2. Lug'at deb nimaga aytiladi?
3. "Devonu lug'otit-turk" asari nechanchi yilda kim tomonidan topilgan?
4. "At-tuhfa" asari nima haqida yozilgan?
5. "O'zbek tilining imlo lug'ati" qachon nashr qilingan?
6. "O'zbek tilining izohli lug'ati" yangi nashri) qachon chop qilingan?
7. Qayd etilgan lug'atlardan tashhari yana qanday lug'atlarni bilasiz?
8. Lug'atlarning asosiy tiplari qaysilar?

MUNDARIJA

1- mavzu. Kirish. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi	3
2- mavzu. Dunyo tillari va ular orasida o'zbek tilining tutgan o'rni	5
3- mavzu. Umumxalq o'zbek tili va shevalari va uning tarkibidagi shevalar	9
4- mavzu. Adabiy til. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari	12
5- mavzu. Hozirgi o'zbek adabiy tili va uning bo'limlari mundarijasi	18
6- mavzu. Fonetika. O'zbek tilining tovush tizimi (Nutq a'zolari. Nutqning fonetik bo'linishi)	21
7- mavzu. Unli fonemalar va ularning tasnifi	28
8- mavzu. Undosh fonemalar va ularning tasnifi	29
9- mavzu. Tovush o'zgarishlari	33
10- mavzu. Urg'u va bo'g'in haqida ma'lumot	37
11- mavzu. O'zbek yozuvlari tarixidan. Alifbo	40
12- mavzu. Lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi va unda nutq tovushlarining ifodalanishi	46
13- mavzu. Orfografiya. Orfografik tamoyillar	47
14- mavzu. «Imlo to'g'risida»gi qonun va undagi ayrim o'zgarishlar	51
15- mavzu. Leksikologiya haqida ma'lumot. So'z va ma'no	64
16- mavzu. Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik	69
17- mavzu. So'z ma'nosining ko'chish usullari	76
18- mavzu. So'zlarning shakl va ma'nomunosabatlariga ko'ra turlari. Sinonimlar	81
19- mavzu. Antonimlar. Omonimlar. Paronimlar	85
20- mavzu. O'zbek tili leksikasi	92
21- mavzu. So'zlarning qo'llanish doirasiga ko'ra o'zbek tili leksikasi ...	100
22- mavzu. Barqaror birikmalar	107
23- mavzu. Frazologiya. Iboralar va ularning turlari	112
24- mavzu. Maqol, matal va hikmatli so'zlar – nutqimiz ko'rki	116
25- mavzu. Lug'atshunoslik (leksikografiya)	117
Mundarija	123

A. OMONTURDIYEV, N. RAIMNAZAROVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(fonetika-fonologiya, orfoepiya, grafika, orfografiya, leksikologiya,
frazologiya, leksikografiya)

AKADEMLITSEY
TALABALARI UCHUN QO'LLANMA

Qo'llanma Termiz davlat universiteti va Termiz akademlitseyi
o'zbek tilshunosligi kafedralari tomonidan
nashrga tavsiya etilgan

Mas'ul muharrir **B.U.Umurqulov**
Texnik muharrir **R.Bozorova**
Musahhih **N.Murodov**

Terishga berildi – 15.11.2010. Bosishga ruxsat etildi – 20.11.2010.
Bichimi 30x42 ⅞. Rotaprint usulida chop etildi.
Shartli bosma tabog'i – 7,5. Adadi – 500 nusxa

©Termiz DU o'zbek tilshunosligi kafedrasida terilib, sahifalandi
Termiz shahri, F.Xo'jayev ko'chasi, 43-uy.

124,1,122,3,120,5,118,7,116,9,114,11,112,13,110,15,108,17,106,19,104,21,102,23,100,25,98,27,96,29,94,31,92,33,90,35,88,37,
86,39,84,41,82,43,80,45,78,47,76,49,74,51,72,53,70,55,68,57,66,59,64,61

2,123,4,121,6,119,8,117,10,115,12,113,14,111,16,109,18,107,20,105,22,103,24,101,26,99,28,97,30,95,32,93,34,91,36,89,38,87,
40,85,42,83,44,81,46,79,48,77,50,75,52,73,54,71,56,69,58,67,60,65,62,63.